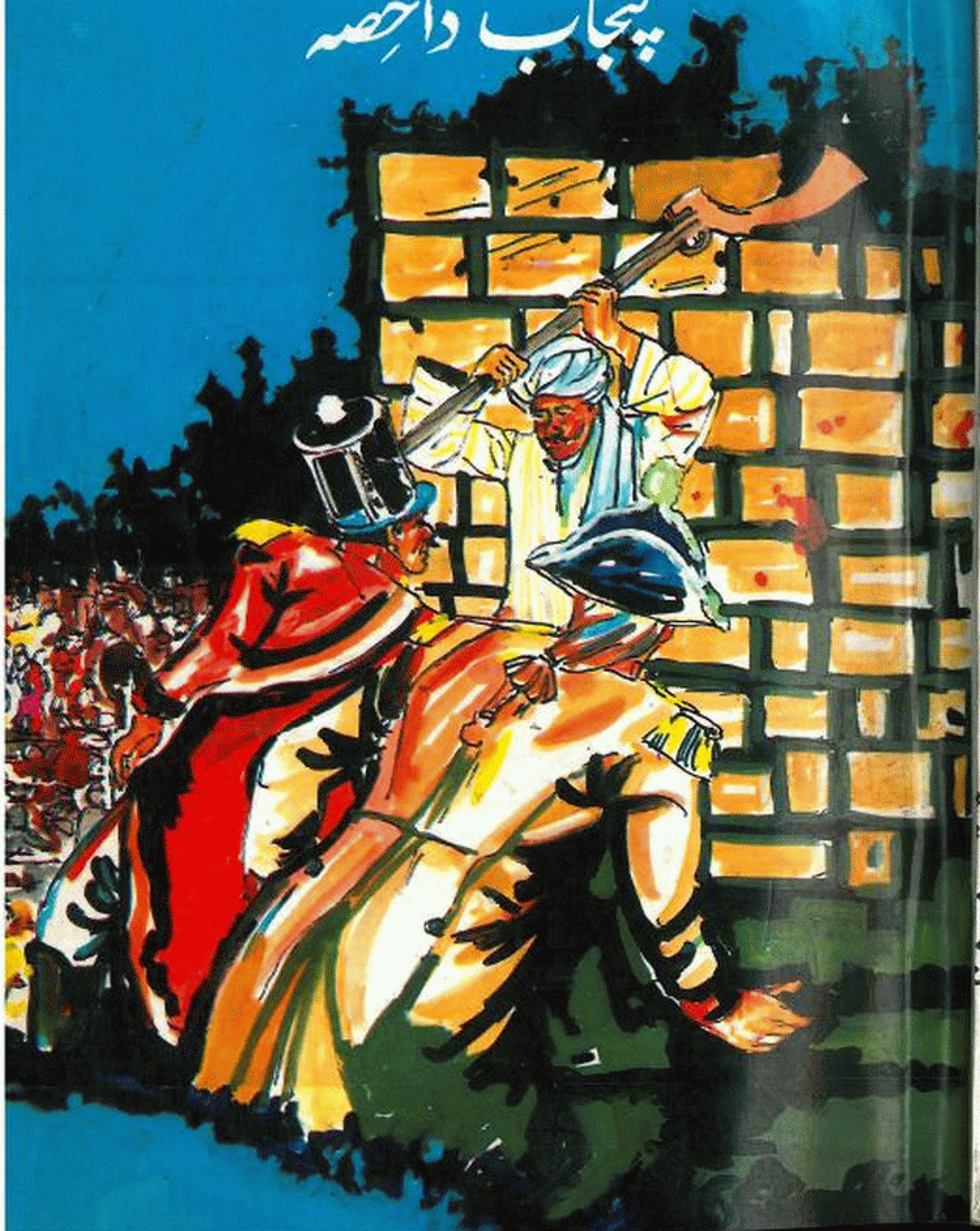
تحریکِ آزادی تے پاکستان

وچ

پنجاب داحِصّہ

تحریکِ آزادی تے پاکستان
وچ
پنجاب دا حِصّہ

شفقت تنویر مرزا

پرنٹر پبلشر محمد آصف خاں نے پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ،
۵/۱۰،۱۱ آؤٹ فال روڈ لاہور لئی برکی آرٹ پرنٹرز ۴۳ پیٹگیں روڈ
لاہور توں چھپوائی

پہلی وار : اپریل ۱۹۹۳ء

مُل : ۲۵ روپے

تحریکِ آزادی تے پاکستان وچ پنجاب دا حِصّہ

شفقت تنویر مرزا

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ۵/۱۷، آؤٹ فال روڈ
لاہور

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

پنجاب دی عزّت
احمد خاں کھرل دے ناں

ویروا

نمبر	مضمون	صفحہ

پہلی گل

محکمہ سیاحت و اطلاعات، حکومتِ پنجاب دے سیکرٹری پروفیسر کرامت علی خاں ہوری تحریکِ پاکستان دی سلور جوبلی سانگے اک اکٹھ سدیا۔ گل ایہہ ٹوری گئی کہ ایس سلور جوبلی نوں کیویں منایا جائے۔ بورڈ ولوں لکھتی روپ وِچ اوتھے کئی سُجھا رکھے گئے۔ جیہڑے ساریاں سلاہے۔ چھیکڑ وِچ پروفیسر کرامت علی خاں ہوراں ساریاں نوں پُچھیا کہ ایس سلسلے وِچ اوہ کیہڑی کیہڑی کتاب چھاپ کے سیر رلاون گے۔

کتاب لکھن لئی کجھ نہ کجھ ویلا وی لوڑیندا سے پر دن ساڈے کول بوہت ای تھوڑے سن۔ شفقت تنویر مرزا ہوری ای اجیہے لکھیار نظریں پئے، جو ایس اوکڑ وِچوں بورڈ نوں کڈھ سکن۔ اوہناں دا ترلا کیتا گیا۔

ایہہ کتاب ہُن تہاڈے ہتھاں وِچ اے۔ تُسیں ویکھو گے کہ جس موضوع نوں اوہناں ۱۱۲ صفحیاں دے کلاوے وِچ سمیٹیا اے، ایس بارے کئیاں جلداں وِچ کتاباں لکھیاں جا سکدیاں ہن۔ پر سُوجھوان لکھیار دا کمال ایہہ اے کہ اوس نے مُڈھ لا توں ۲۳، مارچ ۱۹۴۰ء دی قرارداد پاکستان دا پچھوکڑ گھٹو گھٹ لفظاں وِچ دسن دے نال نال اجیہا کوئی

پکھ نہیں رہن دتا ، جس دل ساڈا دھیان نہ دوایا ہووے۔

میری جاپچے مفاد پرست ٹوٹے نے پنجاب نوں بدنام کرن لئی جھوٹے بھا نہیں ساڈوں جان بُجھ کے چنی داہ لائی ہے۔ اوس نوں ننگیاں کرن لئی اج ودھیری لوڑ ہے۔ "باڈے ہتھلے دیوے تُوں اگانہہ ہور دیوے جگنے چاہیدے ہن" تاں جو پنجاب دی تاریخ اُتے ہنیریاں دا جو پرچھانواں گھتیا گیا ہے' اوس نوں پاڑیا وںجے تے روشن پکھ لوکاں موہرے دھرے جاون۔

محمد آصف خاں

پنجاب تے دھاڑوی

آزادی دے جدھ وِچ یا تحریک پاکستان اندر پنجاب دا کیہہ حصّہ اے۔ اوہنوں سمجھن تے اوہدا مُل پاون لئی ایہہ جاننا ضروری اے کہ پنجاب گزرے زمانے وِچ کیہہ سی؟ ۱۹۴۷ء اندر کیہہ سی تے ہُن کیہہ اے۔ ایہدیاں نیک نامیاں تے وڈیائیاں کیہہ ہن تے کیوں ہن، بدنامیاں کنیاں تے کیوں؟ پنجاب دا جغرافیہ، مذہب زبان تے معیشت کیوں کیوں بدلدی رہی، پنجاب کِس کِس راج نال بدھا رہیا تے کدوں آزاد رہیا۔

ماہراں دا آکھن ہے کہ انسانی وسوں دی دھرتی اُتے شروع ای پنجاب دی سواں وادی (راولپنڈی) توں ہوئی۔ تاریخ موجب کئی آبادیاں، رہتلاں تے تہذیباں دی لانگھ رہیا اے۔ تاریخ آکھدی اے پئی دُنیا دیاں مُڈھ قدیم وڈیاں تہذیباں وِچوں وادی سندھ دی رہتل وی اے۔ جس دا نشان سندھ وِچ موہن جو دڑو تے پنجاب اندر ہڑپہ (ضلع ساہیوال) تے گنویری والا (ضلع بہاولپور) ہن۔ تاریخ توں ای ثابت ہوندا اے کہ پنجاب، سرحد تے سندھ ای شروع توں اُنیسویں صدی تائیں بدیسی دھاڑویاں دا نشانہ بن دے

رہے ۔ لہندے وِلوں سبھ توں مشہور حملہ یونان دے سکندر دا اسے پر اوس توں وی پہلاں کئی ہور مشہور دھاڑاں وی ہن جنھاں دی لڑی اِنج دی ہے ۔

۱ ۔ شام دی ملکہ سمیرا دا حملہ ۲ ۔ مصر دے سیسوسٹراس دی چڑھت
۳ ۔ ایران دے سائرس دا حملہ ۴ ۔ ایران دے دارا دی دھاڑ
۵ ۔ سکندر یونانی دا حملہ ۶ ۔ یونان دے اینٹوکیس تیجے دی یورش
۷ ۔ یونان دے یوکراتیڈس دی چڑھت
۸ ۔ ترکستان، یونان تے افغانستان دے حاکم ڈیمیٹیرس دی چڑھائی
۹ ۔ پارتھین ارشاک اعظم ثانی دا دھاوا
۱۰ ۔ سِتھین تے ساکا قبیلیاں دا حملہ
۱۱ ۔ ایران دے نوشیرواں دی چڑھائی ۱۲ ۔ مغل خان دا حملہ
۱۳ ۔ سبکتگین دا دھاوا ۱۴ ۔ محمود غزنوی دے حملے
۱۵ ۔ شہاب الدین غوری دیاں چاڑھاں ۱۶ ۔ چنگیز خاں دا دھاوا
۱۷ ۔ چنگیز خاں دے وارثاں دے حملے
۱۸ ۔ تیمور لنگ دی چڑھائی ۱۹ ۔ ابوبکر مرزا دا دھاوا
۲۰ ۔ بابر دا ہندوستان نوں فتح کرنا ۔
۲۱ ۔ ہمایوں دا پرتن ۲۲ ۔ نادر شاہ ایرانی دا دھاوا
۲۳ ۔ احمد شاہ ابدالی دے حملے
۲۴ ۔ سکھاں دے سمے شاہ زمان دا حملہ

ایہہ دھاڑوی یا دھاڑاں تاں لہندے ولوں آئیاں ، چڑھدے تے دکھن ولوں وی پنجاب اُتے حملے ہوئے ۔ مشرق ولوں پنجاب

اُتے آخری حملہ ۱۹۶۵ء وچ ہویا۔ ایس توں پہلاں پچھلی صدی اندر انگریز وی ایدھروں ای آئے۔ اوہناں توں پہلاں ۳۰۵ ق م (حضرت عیسیٰ مسیح توں پہلاں سمے دی گنتی نوں "قبل مسیح" ق م آکھیا جاندا اے)۔ وچ چندر گپت موریا تے ۳۹۵ وچ چندر گپت دوم تے ۱۷۵۸ء وچ مرہٹے پنجاب اُتے آئے۔

ایہہ گل وی بڑی مزیدار اے پئی کئی دھاڑوی جنہاں اندر سکندر یونانی شامل اے پنجاب وچ رُکے گئے۔ جے پنجاب اوہناں نوں روک کے پرتا دِتا تاں ٹھیک نہیں تاں اوہ دِلی تائیں کِسے کولوں وی نہیں ٹھلے گئے۔ سکندر یونانی نوں وی پنجابیاں ای ڈکیا تے لڑائی توں تنگ آ کے اوہ راوی تے بیاس دے وچکارلے علاقے وچوں ای ساہیوال، ملتان تے سندھ راہیں واپس چلا گیا۔اوہ پنجابی دے اک تیر نال زخمی ہویا۔ ایہہ گل تاریخی طور اُتے پکی اے پئی جیہنوں پنجاب اندر نہیں ڈکیا جا سکیا،اوہنوں راس کماری تے آسام تائیں کوئی نہیں ڈک سکیا۔ ؎

ایہناں کھرلاں اگے جنگ اکبر بادشاہ نال وی کیتا ہئی
مڈھوں کدی نہ اوہ ڈولاسنے
احمد آہندا ہے ـــــ مہراں لٹیاں ہن سلطان سکندر دیاں
اوتھوں دے مال اساہاں

پنجاب تے سندھ وادی دی معلوم تاریخ وچ ایتھے دو ای مذہب ودھے پھُلے نیں۔ اِک بُدھ مت جیہنوں بھارت دے ہندوواں نہیں منیا۔ اوہ بھارت دے صوبہ بہار وچوں نکل کے پنجاب راہیں

چین ول تے سندھ راہیں نکل کے اوتھوں اگے گیا۔ دُوجا مذہب اسلام اے جو محمدؐ بن قاسم توں وی پہلاں اپڑنا شروع ہو گیا۔ پنجاب اندر اسلام اِک تاں سندھ ولوں تے دُوجا افغانستان ولوں آیا۔ اِنج ایہہ سندھ، پنجاب، بلوچستان، کشمیر تے سرحد اندر رَج کے ودھیا پُھلیا۔

۱۹۴۷ء وچ پنجاب تے مغربی پاکستان دے دُوجے صوبے وچلے ہندوستان یا بھارت توں کیوں وکھ ہونا چاہوندے سن یعنی پاکستان قائم کرن لئی مذہبی، معاشی تے دوجیاں سبباں توں وکھ ہور کیہہ کیہہ سبب سن۔ اِک وڈا سبب ایہہ وی سی کہ ایہناں علاقیاں بڑا گھٹ ویلا ای وِچکارلے بھارت دی وڈیائی یا حاکمی منّی سی۔ ساڈھے چار پنج ہزار ورھے وِچوں ایہہ علاقے (پنجاب، سندھ، سرحد، کشمیر، بلوچستان) صرف ست سو باراں ورھے بھارت نال نتھی رہے۔ پنج سو باراں ورھے مسلماناں دی حکومت ہیٹھ، سو ورھے انگریزاں (عیسائی) دے سمے تے باقی سو سال موریا خاندان (بُدھ مت) دے مَنّن والے زمانے اندر۔

اج دے پاکستان تے اج دے بھارت دے وچکار وکھیواں یا لڑائی یا یُدھ دا اصل سبب ہندوواں دے وڈ وڈیریاں دا وِہار سی۔ اوہناں دے دِلاں اندر، وسوں وچ تے مذہب پاروں نہ بُدھ مت لئی کوئی تھاں سی، نہ مسلماناں لئی۔ اوہناں واسطے پنجاب تے دوجے علاقے ملیچھ لوکاں دے علاقے سن۔

اک مشہور مسلمان سیانے " البیرونی " بھارت دی سیر کیتی سی تے اوہدے اُتے اِک وڈی کتاب وی لکھی جیہدے اندر اوس لکھیا ہے " ہندو قوم اندر اک بھیڑ اے ۔ ایہہ بڑی مغرور تے آپ ہُدری اے ۔ اوہناں دا عقیدہ ہے کہ صرف اوہناں دا دیس پاک اے ، باقی ہر مُلک ناپاک اے ۔ اوہناں دی زبان وچ بدیسی نوں ناپاک ملیچھ آکھیا ویندا اے ۔ مطلب جے دوجا مُلک پلیت اے تے اوہدا ہر وسنیک وی پلیت ای ہویا ۔ ایسے پاروں مشہور ہندو سیانے نراد سی چودھری لکھیا اے ۔ " (ہندو) بڑی متکبر تے فرد پرست قوم اے ۔ جو بندہ ایہناں وچوں نہیں ہوندا ایہناں دی نسل دا نہیں ہوندا ، اوہنوں اپنے وچ نہیں گندے ۔ اوہ دنیا دیاں سبھ قوماں توں آپ نوں اُچا سمجھدے نیں ۔ "

ہندوواں دی اِک ہور پاک کتاب " مہا بھارت " وِچ لکھیا ہے " گندھار اتے باونا راج دا پنجاب تے پاکستان دے دوجے علاقے) تے رنگل (سابقہ مشرقی پاکستان ہُن بنگلہ دیش) دُنیا دے مہا مجرم تے گناہ گار خلقت دے علاقے نیں ۔ اوہ براہمناں دی وڈیائی مندے نیں نہ اوہناں دے قانون دی پالنا کردے نیں ۔ وکھ زبان بولدے نیں ۔ ایس کارن آریا اوہناں توں نفرت کردے نیں ، اوہناں نال میل ملاپ تے ساکا چاری دی مناہی ہے ۔ "

جدوں آریا لوک دھاڑوی بݨ کے ایہناں علاقیاں وچ آئے، تد اوہناں ہڑپہ ورگے شہراں نوں برباد کرکے آپ آباد ہوئے، اک ہور پاک کتاب اتھروید ایس علاقے دی بڑی تعریف کیتی، وِچ لکھیا ہے :-

" سلام اوس دھرتی نوں جس وِچ غلّے، چاول تے جَوں دی لہر بحر اے، جتھے پنج قوماں آباد نیں۔

جتھے بدلاں پاروں ہریاول تے آبادی اے۔"

ایسے طرح اِک ہور مقدس کتاب، "رگ وید" وِچ پنجاب نُوں ستاں دریاواں دی دھرتی آکھیا گیا اے جس اندر پنج قوماں آباد ہن۔ ایہنوں خوبصورت دھرتی آکھیا گیا ہے۔ پر ایسے رگ وید وِچ آکھیا گیا اے کہ جو چڑھدے (بنگال) ول رہندے ہن تے جو لہندے (مغربی پاکستان، کشمیر، سرحد، سندھ، پنجاب، بلوچستان وغیرہ) ول رہندے ہن، اوہناں اندر انساناں والے کوئی وصف نہیں۔ اوہناں اُتے گنگا، سرسوتی، جمنا، کوروکشیتر دے راہ بند ہوئے۔"

مہابھارت اندر لکھیا ہے " اوہ مُلکھ جتھے پنج دریا وگدے نیں اوتھے کوئی آریائی اِک دو دیہاڑے واسطے وی نہ جاوے اوہ نہ ویداں نوں مَندے ہن نہ قربانی دیندے نیں۔"

اِنج ہندوواں اپنے مذہب پاروں دی پنجاب، سندھ تے پاکستان دے دُوجے علاقیاں نوں " اپنے دُشمن، ملیچھ (ناپاک) تے بے دین" علاقے مِتھ لیا۔ اِنجے ای چڑھدے ول بنگال

دے علاقے نوں وی ناپاک آکھیا تے وچکارلے علاقے نوں آریہ ورت یا بھارت آکھیا ــ ایہو سبب ہے کہ بھارت دے سارے ای پوّتر (پاک) دریا بھارت اندر ہن ۔ پنجاب دا کوئی دریا اوہناں لئی پاک نہیں ۔ اوہناں دے سارے تیرتھ تے درگاہواں وی دریائے ستلج توں پار ای نیں ۔ وچکارلے تے دکھنی بھارت وچ مثلاً بدری ناتھ ، کوروکشیتر (ہریانہ) کاشی یا بنارس ، متھرا ، ہردوار ، پریاگ (الہ آباد) اجودھیا (سارے دے سارے یوپی اُتر پردیش اندر) نادیہ (مغربی بنگال) کٹک (اوڑیسہ) دوارکا سومناتھ (گجرات) اونتیکار ، اجین (سی پی یا مدھیا پردیش) تے جنوب اندر کانچی تے رامیشورم ۔

ایسے علاقے اندر ہندوواں چھوت چھات والا نظام بنایا۔ بندیاں نوں چار تھائیں ونڈیا :-

۱۔ مذہب والیاں نوں برہمن آکھیا تے کہیا " ایہہ برہما دیوتا دے سر وچوں نکلے نیں ۔

۲ ۔ حاکم ، سپاہی ، کھتری یا کشتری ، ایہہ برہما دے سینے تے باہواں والی تھاں توں پیدا ہوئے ہن ۔

۳ ۔ تاجر تے واہی بیجی والے نوں ویش آکھیا گیا ، جو برہما دے ڈھڈ تے لتاں وچوں پیدا ہویا ۔

۴ ۔ تے شودر اوہنوں آکھیا گیا جو محنت ، مزدوری ، صفائی تے باقی تِناں دھراں دی ٹہل سیوا کردا سی ۔ شودر برہما دے پیراں وچوں جمیا ہے ۔

ایس ہندو ونڈ نوں نہ بُدھ مت منیا، نہ اسلام مندا اے۔ ایس ونڈ نوں وچکارلا تے دکھنی بھارت مندا سی پر پنجاب، سندھ، سرحد، کشمیر، بلوچستان تے بنگال نہیں سی مندا۔ پنجاب تے بھارت دے ایہہ فرق ایہہ ٹکرا تے ایہہ دکھیویں اودوں ہور وی اُگھڑ پیئے جدوں ویہویں صدی دے شروع وِچ ای اِنج لگا جیویں ایہو ہندو دھرم پُورے برِصغیر اُتے مڑھن دا حیلہ کیتا جا رہیا ہے۔

اک کانگرسی لیڈر سوامی ستیا دیو اوہنیں دِنیں آکھیا: —
"دھرم بارؤں لازم ہے کہ قرآن دی تعلیم نوں ساری دُنیا اُتے مُکا دِتا جاوے۔ اوہدی تھاں مُسلماناں نوں راشٹریہ دھرم سکھایا جاوے۔" کانگرس دے اِک ہور وڈے آگو لوکمانیہ تلک نے شیواجی دا اک یادگار جلوس کڈھوایا۔ گاں دے کوہن دی مناہی لئی تحریک چلائی۔ مسیت سیانے راجہ وچوایا نے ۱۸۹۷ء (بارہ ورھے پہلاں) وِچ آکھیا — " سیوا جی، افضل خاں نوں قتل کرکے کوئی پاپ نہیں سی کیتا۔"

اک ہور لیڈر لالہ ہردیال ایم اے آکھیا :" جدوں تائیں ہندوستان بدیسی مذہب، اسلام توں پاک نہ ہوسی، ہندوواں نوں وی سُکھ دی نیندر نصیب نہیں ہووے گی۔"

دُوجے پاسے مہاتما گاندھی ہوری آکھ رہے سن :" ہند دے لہندے چڑھدے وِچ اِک وی اجیہا ہندو نہیں جو ہندوستان وِچ گاں کوہن دی مناہی نہ چاہوندا ہووے۔"

گاندھی جی آپ وی بھارت اندر رام راج دی آس لگدی بیٹھے سن
تے ایس گل دی گواہی پنڈت نہرو ہوراں اپنی کتاب اندر دتی ہے۔
ایہہ حال سی جدوں قائداعظم پنجاب اندر آ کے ایہہ گل آکھی۔
"اسلام تے ہندو دھرم صرف دو مذہب ای نہیں، اصلوں ایہہ
دو وکھرے وِہار (نظام) ہن۔ ایہہ (ہندو مسلمان) آپس وچ
شادی نہیں کردے نہ اک صف بہہ کے روٹی کھاندے نیں۔
ایس باروں میں کھلے سبھا نال اپنیاں کہ ایہہ دونویں وکھ وکھ
تہذیباں نال جُڑے ہوئے نیں، جیہناں دا مُڈھ ای ٹکراندے
وچاراں تے حقیقتاں نال بجھا اے جو اِک دُوجے دی ضد
نیں، اوہناں دی تواریخ وکھ وکھ اے۔ ایہناں دے ہیرو،
جنگی ڈھولے تے واراں، تے وڈے تاریخی کارنامے سبھ
وکھ وکھ تے جُدا جُدا ہن۔ اِک قوم دا ہیرو دوجی قوم
دا دُشمن ثابت ہوندا اے تے اک قوم دی جت دوجی دی
ہار منی جاندی اے۔"
ایس زمانے پنجاب اندر ہندوواں دی نیشنل گارڈ تے راشٹریہ
سیوک سنگھ دے سوا لکھ سکھے ہوئے ممبر سن، جیہناں دا ایمان
سی۔ " ہندوستان ہندوواں دا مُلک اے۔ ایس اندر صرف ہندو
قوم ای رہ سکدی ہے۔"

جغرافیہ

ویکھن والی گل ہے کہ ایس ہندوستان وِچ مسلماناں تے پنجاب دی کیہ تھاں سی ۔ جغرافیہ آل دوالا ، زبان ، مذہب تے سیاسی ، سماجی تے معاشی پکھوں پنجاب کتھے کھڑوتا سی؟ یا پنجاب ہے کیہ سی؟

پنجاب تے سندھ دے ناں دریاواں توں پئے ہن ۔ سندھ دریائے سندھ پاروں تے پنجاب ۔ پنج آب ۔ پنج پانیاں یا پنج دریاواں پاروں ۔ ایران دے حاکم داریوش جدوں ایس علاقے نوں جت لیا اوہنے "کوہِ بے ستون" والے کتبے اُتے ایہدا ناں ش ت گو (سوگائیاں والی دھرتی) لکھیا ۔ بعض لوکاں دا وچار ہے کہ "گو" توں ای لفظ گوٹھ تے کوٹ نکلے ہن جیویں سیالکوٹ ، شہدادکوٹ تے چنی گوٹھ یا پیر گوٹھ ـــ

"رگ وید" دی گل پہلاں آئی ہے ۔ ہندوواں دی ایہہ مقدس کتاب کجھ کجھ پنجاب دے علاقے وچ ای لکھی گئی ۔ ایس کتاب اندر ایس ملک (پنجاب) دا ناں سپت سندھو یعنی ستاں دریاواں دی دھرتی لکھیا گیا ہے ۔ ست دریاواں

دی صورت انج ہے ۔
۱۔ سرسوتی یا (گرہ جو سُک گیا ایہدی راہ وِچ ضلع بہاولنگر تے چولستان تے اوتھوں تھلے سندھ وچ عمر کوٹ (امرکوٹ) آوندے سن ۔ راہ دے نشان اج وی ہے نیں۔
۲۔ ستلج جو قصور توں تھلے وَل پاکستان دی سرحد اندر آوندا ہے۔
۳۔ بیاس جو مشرقی پنجاب اندر ای ستلج نال مِل جاندا ہے۔
۴۔ راوی جو گورداسپور (مشرقی پنجاب) توں لاہور دے اُپر تائیں دوہاں مُلکاں دا بنّا (سرحد) اسے۔
۵۔ چناب، ۶۔ جہلم تے ۷۔ سندھ۔ پارسیاں دی پاک کتاب "اوستا" وچ ایس دریا تے علاقے دا ناں "ہپت ہندو" دسیا گیا ہے۔ "س" دی تھاں "ہ" نے مل لئی اے تے "ف" دی "پ" نے۔ ایہدا مطلب ہے ست دریا۔ مسلماناں دے سمے آ کے ایہدا ناں پنج دوآب یا پنجاب، رکھیا گیا، ایہدے اندر پنج دوآبے ہن:۔
۱۔ دوآبہ بست جالندھر (ستلج تے بیاس دے وچکار)
۲۔ دوآبہ باری (بیاس تے راوی دا وچکارلا علاقہ)
۳۔ دوآبہ رچنا (راوی تے چنھاں وچکار)
۴۔ دوآبہ چج (چناب تے جہلم دے درمیان)
۵۔ دوآبہ سندھ ساگر (جہلم تے سندھ وچکار)
۱۲۱۵ء وچ فارسی دے مشہور شاعر اُستاد تے صوفی

امیر خسرو ہوراں ایس علاقے دا ناں پنج آب (پنجاب) لکھیا ہے۔ امیر خسرو بہتا چر ملتان رہے تے اوتھے ای مغلاں دے حملے پاروں پھڑے گئے۔ اوہناں شہزادہ سلطان تغلق دی موت اُتے پنجابی زبان اندر اک جنگ نامہ یا مرثیہ وی لکھیا جنہوں وار آکھیا جاندا اے۔ ایہہ "وار" حالے تائیں کسے نوں ملی نہیں۔ اوس سمے پنجابی نوں "ہندوی" آکھیا جاندا سی۔

پنجاب دے ناں توں ہٹ کے ہُن اسیں وکھو وکھ زمانیاں وِچ ایہدی سیاسی ونڈ نوں ویکھنے ہاں — جدوں محمد بن قاسم سندھ ولوں آیا اوس سمے پنجاب اندر ملتان سبھ توں وڈہ سی۔ اوتھے اِک آزاد حکومت سی۔ لاہور یاں ملتان دا حصّہ سی یا کشمیر دا حصہ۔ غیر مسلماناں مغلاں دے سمے وِچ پنجاب دا کجھ حصّہ (ملتان والا) سندھ دے بکھر (سکھر) والے صوبے نال رہیا —— پھیر ملتان دا صوبہ الگ سی۔ لاہور دا الگ تے سرہند (مشرقی پنجاب دا وکھرا) کجھ علاقہ صوبہ پشاور نال ....

سکھاں دے زمانے وِچ پنجاب دیاں حدّاں اندر پشاور ڈیرہ جات ہزارہ، ملتان، کشمیر، جموں، تبت، لداخ، کوہ سلیمان ہماچل پردیش (بھارت)، کانگڑہ دے علاقے تائیں کھلریاں سن۔ پر پنجاب دے ستلج پار دے علاقیاں اُتے انگریزاں مغلاں توں قبضہ لے لیا سی ...... دِلّی دے حاکماں انگریزاں نوں کھُل دے دِتی پئی اوہ پنجاب دی سرکار نوں ڈھا لاون لئی

لدھیانہ تائیں نیڑے آ وَنجن ۔ اِنج انگریزاں پہلاں مشرقی پنجاب رستلج توں پار، اتے ہر یانے اُتے قبضہ کیتا ۔ پھیر رنجیت سنگھ دی موت مگروں ۱۸۴۹ء وِچ باقی پنجاب تے سرحد اُتے وی قبضہ کر لیا تے صوبے دیاں حداں اِنج بنائیاں گئیاں :۔

نمبر شمار	ڈویژن	ضلع	تحصیلاں
۱	دہلی	دہلی	مہرولی ، علی پور ، بلم گڑھ
		کرنال	پانی پت ، تھانیسر ، گھرونڈہ
		گوڑگاؤں	تھاؤسا ، ریواڑی ، فیروز آباد ، پلول ، نوح
۲	حصار	حصار	ہانسی ، حصار ، بروالا ، بھوانی ، فتح آباد
		رہتک	سانپلہ ، رہتک ، گوہانہ ، جھجر
		سرسہ	فاضلکا ، سرسہ ، سہو والہ
۳	انبالہ	انبالہ	کھرڑ ، انبالہ ، جگادھری ، نرائن گڑھ ، روپڑ
		لدھیانہ	جگراؤں ، لدھیانہ ، سمرالہ ، پکھووال
		تھانیسر	پیپلی ، کیتھل ، لاڈو ، گوہلہ
		شملہ	کوٹ کھائی ، شملہ ، بھرولی
۴	جالندھر	جالندھر	پھلور ، جالندھر ، نکودر ، نواں شہر
		ہوشیار پور	گڑھ شنکر ، ہوشیار پور ، اونہ ، دسوہہ
		کانگڑا	نور پور ، ہری پور ، ندون ، کلو
۵	امرتسر	امرتسر	ترنتارن ، امرتسر ، اجنالہ ، رعیہ
		گورداسپور	بٹالہ ، گورداسپور ، پٹھانکوٹ ، شکر گڑھ

نمبر	ڈویژن	ضلع	تحصیلاں
		سیالکوٹ	ڈسکہ، سیالکوٹ، پسرور، ظفروال
۶	لاہور	لاہور	شرق پور، لاہور، چونیاں، قصور
		فیروزپور	موگا، فیروزپور، زیرہ، مکتسر
		گوجرانوالہ	حافظ آباد، گوجرانوالہ، وزیرآباد
۷	ملتان	ملتان	سرائے سدھو، ملتان، شجاع آباد، لودھراں، میلسی
		گوگیرہ	سیدوالہ، گوگیرہ، حجرہ شاہ مقیم، پاکپتن، ہڑپہ
		جھنگ	چنیوٹ، جھنگ، شورکوٹ
		مظفرگڑھ	رنگپور، مظفرگڑھ، سیت پور، کوٹ ادو
۸	ڈیرہ اسمٰعیل خاں	ڈیرہ اسماعیل خاں	دریا خاں، ڈیرہ اسمٰعیل خاں، کلاچی، لیہ، ٹانک
		ڈیرہ غازیخاں	سانگھڑ، ڈی جی خان، کوٹ مٹھن، داجل
		بنوں	عیسیٰ خیل، بنوں، لکی مروت، میانوالی
۹	راولپنڈی	راولپنڈی	حضرو، راولپنڈی، مری، پنڈی گھیپ، فتح جنگ، گوجرخان، کہوٹہ
		جہلم	پنڈدادن خاں، جہلم، چکوال، تلہ گنگ
		گجرات	کھاریاں، گجرات، پھالیہ
		شاہ پور	ساہیوال، شاہ پور، بھیرہ، جابہ
۱۰	پشاور	پشاور	خالصہ، پشاور، خٹک، دوآبہ، راؤزئی، یوسف زئی، ہشت نگر
		کوہاٹ	ہنگو، کوہاٹ
		ہزارہ	ہری پور، مانسہرہ

۱۹۰۱ء وچ پشاور ڈویژن تے ادہر ڈیرہ اسمٰعیل خاں ڈویژن
نوں جوڑ کے اِک وکھ صوبہ (شمال مغربی صوبہ سرحد- این ڈبلیو ایف پی)
بنا دتا گیا- ۱۹۱۲ء اندر دلّی وی صوبہ بن گیا- اوہ پنجاب جو
۱۹۴۷ء تائیں اک پاسے انگریز توں آزاد ہوون لئی جنگ کر رہیا
سی تے دوجے پاسے دلّی تے گنگا جمنا دی سرکار تے وڈیائی
نوں لاہ سٹن دا چارہ کر رہیا سی تے جو ۱۹۴۷ء وچ ونڈیا
گیا اوہدی انتظامی حیثیت اِنج سی :-

ڈویژن		ضلعے
۱	انبالہ	انبالہ، رہتک، حصار، کرنال، گوڑگاؤں تے شملہ
۲	جالندھر	جالندھر، کانگڑہ، ہوشیار پور، فیروز پور تے لدھیانہ
۳	لاہور	لاہور، گوجرانوالہ، شیخوپورہ، سیالکوٹ، امرتسر تے گورداسپور
۴	راولپنڈی	راولپنڈی، گجرات، جہلم، کیمبلپور، میانوالی، سرگودھا
۵	ملتان	ملتان، منٹگمری، لائلپور، جھنگ، مظفرگڑھ، ڈیرہ غازیخاں

آزادی نے پنجاب توں قربانی منگی تے پنجاب دو حصیاں وچ
ونڈیا گیا، اک پاکستان تے اِک ہندوستان- اک پاسے
انبالہ تے جالندھر ڈویژناں تے دو ضلعے لاہور ڈویژن دے امرتسر
تے گورداسپور —— پر آزادی تے تحریکِ پاکستان اندر دوہاں
پنجاباں اپنا اپنا حصہ پایا- اج پاکستان دی کُل آبادی دے
پنج فیصد اوہ لوک نیں یا اوہناں دیاں اولاداں نیں جو ۱۹۴۷ء
دی آزادی پاروں مشرقی پنجاب توں ہجرت کر کے پاکستان آئے

بلکہ ڈیرا سبھ کجھ لٹا کے پاکستان آئے ۔ اج دی جدوں تحریک پاکستان وچ اوہ اپنے حصے دا ذکر کردے نیں تاں اوہناں پرانے پنڈاں شہراں تے وسنیکاں دے ای ناں لیندے نیں۔ ساڈے شاعراں ادیباں دے ناں نال اج وی لدھیانوی، امرتسری، جالندھری، ہوشیارپوری، کرنالی، انبالوی، فیروزپوری، رہتکی، گورداسپوری، بٹالوی جیہے ناں دسدے ہن کہ آزادی توں پہلاں اوہناں دا تھاں ٹھکانہ کیہڑا سی۔

پنجاب وچ کجھ وڈیاں وڈیاں ریاستاں وی سن جو کجھ کجھ آزاد وی سن۔ ایہناں وچوں بہاولپور سبھ توں وڈی مسلم ریاست سی جو پنجاب دے چڑھدے دکھن ول سی۔ مشرقی پنجاب وچ وڈی ریاست پٹیالہ سی، جتھے مسلماناں دی گنتی گھٹ سی۔ ایتھوں دی دوجی وڈی ریاست کپورتھلہ سی، جتھے مسلماناں دی گنتی دوجیاں کولوں ودھ سی۔ نابھہ، جیند، فریدکوٹ سبھ سکھ ریاستاں سن۔ ضلع کانگڑہ وچ چمبہ، منڈی، سکیت نکیاں نکیاں ہندو ریاستاں سن۔ اک ہور چھوٹی جیہی مسلم ریاست مالیرکوٹلہ سی۔ آزادی مگروں مشرقی پنجاب اندر مسلماناں دے قتلام دا بہتا کارا پٹیالہ، نابھہ، جیند تے کپورتھلہ دے سکھ حکمراناں کروایا۔ دوجے بنے ریاست بہاولپور اُتے ایجیہا کوئی الزام نہیں۔

مُغلاں مگروں پنجاب دا رول

آبادی بارے آزادی توں پہلاں پنجاب دی پوزیشن دا ذکر وی ضروری ہے تے ایتھوں ای ایہہ وی گول دی لوڑ اسے پئی پنجاب اسمبلی اندر مسلماناں تے دوجیاں دا حصّہ کِنّا سی۔ ایس لئی پئی پنجاب دی ونڈ تے وڈھ ٹُک دا اک سبب سلے اسمبلی اندر دا حصّہ وی سی جو فرقہ ورانہ ایوارڈ موجب، کانگرس تے مسلم لیگ دوہاں منظور کیتا۔ ایہدا اک سبب ایہہ وی سی پئی جیہناں صوبیاں وچ مسلماناں دی آبادی بہوں گھٹ آہی۔ اوہناں نوں دوجے صوبے جیہناں اندر مسلماناں دی آبادی وددھ آہی، اپنا کُجھ حصّہ دِتّا۔ اِنج صوبیاں وِچ مسلماناں تے باقیاں وِچکار گل اِنج بنی۔

صوبہ	مسلماناں دی فیصد آبادی	نمائندگی فیصد	کُل سیٹاں	مسلماناں دیاں سیٹاں
پنجاب	57	49	175	86
سندھ	72	58	60	34
سرحد	91	72	50	36
بنگال	54.7	47.6	250	119

صوبہ	مسلماناں دی فیصد آبادی	نمائندگی فیصد	کل سیٹاں	مسلماناں دیاں سیٹاں
یو پی	15	30	228	66
بہار اوڑیسہ	14	24	175	42
سی پی	7	13	112	14
آسام	33	33	108	34
بمبئی	9	17	175	30
مدراس	7.9	12	210	29

(بلوچستان اندر مسلمان ستانجی فیصد توں وی ودھ سن پر اوتھے اسمبلی کوئی نہیں سی نہ اوہ پورا صوبہ منیا جاندا سی ایس پاروں اوتھوں دی نمائندگی دوجے صوبیاں نوں نہیں دِتی گئی):-

صوبہ بنگال سبھ توں وڈا صوبہ سی پر اوتھے پوری مسلمان وزارت بنن دا سوال ای نہیں سی۔ ایس مگروں یو پی تے مدراس آوندے سن۔ فیر پنجاب دا نمبر سی اوہدی برابری بہار اڑیسہ مِل کے یا بمبئی گجرات مِل کے کردے سن۔ پنجاب کلا صوبہ سی جس اندر دو دھڑیاں (اصل وچ تِن دھڑے مسلمان، ہندو تے سِکھ) مسلماناں نوں غیر مسلماناں توں گھٹ رکھ کے آہمنے ساہمنے کھڑا کر دِتا سی۔ انج ایس صوبے نوں پاکستان بناون وچ بڑا فیصلہ کُن کم وکھاون دی ڈیوٹی دِتی گئی۔ پنجاب دی اک اوہدی ہور صفت وی خاص سی۔

ا۔ انگریز دی سول تے فوجی مشینری اندر پنجاب دا وڈا حصہ سی، خاص کر فوج اندر۔

۲ - پنجاب دی زراعت سببوں انگریز نوں دوجیاں صوبیاں نوں غلہ دیوݨ دی آسانی سی -

۳ - اوس سمے پنجاب دی فی جی آمدن برصغیر تے دوجیاں سبھ صوبیاں توں ودھ سی -

(سچ آکھو تے پٹھاناں مغلاں ، انگریزاں نے بھیڑا سبھ راج وچ ہمیشہ پنجاب نے سرکاری خزانے وچ سبھ توں ودھ ٹیکس جمع کرائے - فی جی آمدنی وی ایتھے ای ودھ ہوئی - ایہہ گل بھارت وچ مشرقی پنجاب تے پاکستان وچ مغربی پنجاب دوہاں دی خاص سبھے)

یوپی دے سید طفیل احمد " انجمن حمایتِ اسلام " لاہور دے ۱۹۲۵ء دے جلسہ وچ آکھیا — " پنجاب کے مسلمان زمیندار ہماری سوسائٹی (مسلمانوں) کی سب سے اہم جماعت ہیں - سب سے اہم اس لئے کہ زمینداری سلطنت کی جزوِ اعظم ہے - اس صوبہ (پنجاب) میں مسلمان عرصۂ دراز سے زمین پر قابض ہیں - پنجاب میں وہ دو تہائی اراضی پر قابض ہیں - کاشت کے مواقع کے اعتبار سے نہ صرف ہندوستان میں بلکہ دُنیا بھر میں پنجاب کے برابر زرخیز کوئی صوبہ نہیں اور اب بیس ہزار میل کی نہروں نے ترقی کے وسائل کو بدرجہ زیادہ بڑھا دیا ہے ، پنجاب کے مسلمان بلحاظ عہدہ ، تعلیم ، تمول ، جسمانی قوت اور جرأت و مردانگی کے نیز بقول سرسید مرحوم بلحاظ " اپنی زندہ دلی " کے دوسرے صوبوں کے مسلمانوں سے ممتاز ہیں - موجودہ حالت میں مسلمانانِ پنجاب

نہ صرف اپنے صوبہ میں نہایت جوش اور سرگرمی سے قومی و تعلیمی خدمات سرانجام دے رہے ہیں بلکہ اِن سے دوسرے صوبوں کے مسلمان بھی مستفید ہوتے ہیں۔ اس مادی دُنیا اور عالم اسباب میں مصیبت کے وقت مسلمانانِ ہند کی نظریں آپ پہ پڑتی ہیں۔"

ایس صدی دے شروع توں ای پنجاب دے مسلماناں دے خیال بدلے سن۔ مسلماناں دے ہتھوں ہندوستان دی حکومت نوں نکلیاں مدت گزر گئی سی، حاکم انگریز سی۔ جو دوجے مسلمان مُلکاں نوں یا جت بیٹھا سی یا اپنا محتاج بنائی بیٹھا سی۔ اگوں جو نظر آوندا سی اوہ ایہہ سی پئی جمہوریت لاگو ہووے گی تے جمہوریت دا مطلب اے ودھ گنتی والیاں دی حکومت۔ پورے ہندوستان دل ویکھدے تاں ودھ گنتی ہندوواں دی بندی سی، ہندو جمہوریت دے ایسے پاروں بڑے قائل ہو گئے سن۔ مسلمان ہزار ورھے تائیں ہندوستان دے حاکم رہے سن تے ہندوواں نوں ہرا کے حاکم بنے سن۔ ہُن اوہناں نوں نظر آوندا سی پئی سرکار تاں ہندوواں دی ای بننے گی۔ ایس توں مسلماناں نوں ایہہ خوف وی سی کہ ہندو اللہ جانے کیہڑے کیہڑے اصلی تے گھڑے گھڑائے جُرماں دی سزا مسلماناں نوں دیون گے۔ مسلماناں دے ذہن اندر سپین دی وی اِک مثال سی جتھے مسلماناں کئی سو سال حکومت کیتی۔ اخیر یورپی عیسائی آبادی اوہناں نوں سپین وچوں مار کڈھیا یا مسلمان ہون والے سپینی فیر عیسائی ہو گئے تے مسلماناں دا ہونجا اِنج پھریا کہ مسجد قرطبہ ورگیاں مسیتاں اوتھے

رہ گئیاں پر مسلمان اک وی نہ رہیا ۔

۱۸۵۷ء وِچ انگریزاں تے مگروں ہندوواں جو سلوک مسلماناں نال کیتا اوس پاروں مسلماناں دا اک ذہن بننا شروع ہویا ۔ پانی پت دے شاعر خواجہ الطاف حسین حالی دی نظم "مسدس" ایس ذہن دی عکس ہے ۔ اوہناں آکھیا :—

ہم کو ہر جوہر سے یوں بالکل معرّا کر دیا
تُو نے اے آب و ہوائے ہند یہ کیا کر دیا
ہیں ہمیں لے آریا ورت اِن سواروں کے سپوت
جن کی دوڑوں سے ہیں واقف تیرے دشت و کوہسار
سیرتیں تو نے بدل دیں مسخ کر دیں صورتیں
آبرو تُو نے ڈبو دی کھو دیا تُو نے وقار
کر دیا شیروں کو تُو نے گوسفند اے خاک ہند
جو شکار افگن تھے آکر ہو گئے یاں خود شکار

پھیر حالی ہوراں حضور صلعم توں التجا کیتی :—

اے خاصۂ خاصانِ رُسل وقت دُعا ہے
اُمت پہ تیری آ کے عجب وقت پڑا ہے
جو دین بڑی شان سے نِکلا تھا وطن سے
پردیس میں وہ آج غریب الغربا ہے

حالی ہوراں ہندوستان نال شکوہ کیتا پئی ساڈے اوہناں مسلماناں نُوں اُکا ای ناکارہ کر دِتا اے جیہناں دے گھوڑیاں دیاں دوڑاں توں تیرے جنگل تے جھل واقف ہن توں ساڈے

مسلماناں دے وصف گنا دِتے۔ صورتاں بدل دِتیاں تے عزّت ای نہ دِتی۔ شیراں نوں وچھے بنا دِتا، جو شکار کرن والے سن ہندوستان وِچ آپے شکار ہو گئے۔

ایتھے حالی ہوری رسول کریمؐ اگے بینتی کردے نیں کہ (ہندوستان وِچ) اوہناں دی اُمت اُتے بڑا ای اوکھا ویلا آیا اے۔ دین (اسلام) بڑی شان نال اپنے گھروں نکلیا سی اج اوہ پردیس وِچ رُل گیا اے۔

حالی ہوری اوس زمانے دے بڑے معتبر سیانے سن۔ اوہ خاص کر یوپی، دِلی تے اوہدے مسلماناں دی نبض اُتے ہتھ رکھی بیٹھے سن۔ اوہناں دے دِل دی بُجھ کے حالی ہوراں اِک ہور نظم لکھی۔

الوداع اے کشورِ ہندوستاں عیش نشاں
رہ چکے تیرے بہت دِن ہم بدیسی مہماں

حالی ہوری تاں پڑ چھڈن اُتے تُلی بیٹھے سن تے سلطان باہوؒ دے ایس مصرعے والی حالت بنا لئی سی کہ :۔

"تاڑی مار اُڈا نہ باہو اسیں آپے اُڈن ہارے ہُو"

حالی ہوراں نوں برصغیر وِچ (گھٹوگھٹ اُردو بولن والے علاقیاں اندر) مسلمان کھتاں توں وی ہولے نظریں آئے جیویں سُلطان باہو ہوراں ای آکھیا ہے۔

"شالا مسافر کوئی نہ تھیوے ککھ جنھاں تھیں بھارے ہُو"

جمنا پار دی ایس ذہنی حالت نوں پنجاب تے بنگال والیاں

زور چرح وکھنا شروع کیتا تے پنجابوں علامہ اقبال دی آواز اُٹھی ۔ علامہ اقبال ہندو مسلمان کٹھ دھرو یا گنگا جمنا وادی تے سندھ وادی دے پرانے ویر نوں دوستی وچ بدلن دا چارہ کردے گزرے نیں :۔

ہندی ہیں ہم وطن ہیں سارا جہاں ہمارا
ہم بلبلیں ہیں اس کی یہ گلستاں ہمارا

ایس ویلے تائیں آل انڈیا نیشنل کانگریس بن گئی سی۔ ۱۸۸۵ء وچ اِک انگریز افسر ہیوم کانگرس بنائی تے اوہنوں ہندوستان وچ آباد ساریاں قوماں دی نمائندہ جماعت آکھیا پر تدوں سرسید احمد خاں آکھیا ــــ" کانگرس ثابت نہیں کر سکدی کہ اوہ مسلماناں دیاں سدھراں تے وچاراں دی وی نمائندہ ہے ۔" گل صحیح سی سرسید احمد خاں وی ہندوستانوں بددِل ہو کے مصر وِچ جا وسنا چاہوندے سن ۔ مولانا حالی دے شعر مطابق " الوداع اے کشورِ ہندوستاں " ــــ پر فیر اوہناں نوں ایہو مت آئی کہ نہیں اپنی دھرتی اُتے کھڑو کے کجھ کرنا چاہیدا اے ۔

کانگرس دی پہلی ازمائش اوہدے بنن توں ویہہ ورھے مگروں ای آ گئی ۔ بنگال بڑا وڈا صوبہ سی ۔ انگریزاں اوہدے دو صوبے بناون دی کوشش کیتی ۔ مسلمان ایس ونڈ دے حق وِچ سن تے ہندو خلاف ۔ کانگرس ہندوواں دا ساتھ دِتا ۔

۱۷۵۷ء وِچ بنگال دے مسلمان حاکم سراج الدولہ نوں انگریزاں ہرا دِتا ۔ اوس مگروں بنگال دے مسلماناں اُتے مصیبتاں ای

ٹُٹ پئیاں ۔ ہندوواں انگریزاں دی ایس مسلمان دُشمنی توں پورا فائدہ کھٹیا ۔ سرکاری نوکریاں لئیاں ، مسلماناں دیاں زمیناں قابو کیتیاں تے زمیندار بن بیٹھے ۔ بنگال مسلمان بے روزگاری تے غریبی دے کھوبے وچ کھُبھ گئے ۔ ہندو زمینداراں تے ساہوکاراں مسلماناں کولوں بہت کجھ کھوہ لیا ۔ بنگال دے اِک آگو تیتو میر نے بنگال دے غریب مسلمان کساناں نوں نال رلا کے زمینداراں (وڈے زمیندار ہندو بن گئے سن) دے خلاف جہاد دا ہوکا دے دِتا ۔ تیتو میر دے جہاد مگروں انگریزاں دی فوجی طاقت نے ہندو زمینداراں نوں بچا لیا ۔ اِنج مسلماناں (یا کساناں مزارعیاں دی) دا یُدھ کِسے بنے نہ لگ سکیا ۔

بنگال بڑا وڈا صوبہ سی ۔ انتظام نوں چنگی طرح چلاون واسطے انگریز اوہنوں دو حصیاں اندر ونڈ دِتا ۔ مشرقی تے مغربی بنگال ۔ پرھدے بنگال وِچ مسلماناں دی گنتی ودھ سی تے لہندے وِل غیرمسلماں دی ۔ اوہناں دیاں زمینداریاں مشرقی بنگال وِچ سن ، فیر مغربی بنگال والیاں نوں اپنیاں حقی لوڑاں لئی کجھ مال مشرقی بنگال توں مِلدا سی ۔ ایس کارن ہندوواں تے کانگرس ایس ونڈ دے خلاف رولا پا دِتا ۔

دُوجے پاسے پنج ورھے پہلاں پشاور ڈیرہ اسمٰعیل خاں نوں اکٹھا کرکے پنجاب نالوں کٹ کے اِک وکھ صوبہ سرحد بنا دِتا گیا ۔ ایس ونڈ اُتے نہ کانگرس نہ کسے ہور تنظیم کھپ پائی کیوں جو اِنج پنجاب اندر مسلماناں دی گنتی گھٹ جاندی سی تے ہندوواں

دا اثر ودھ جاندا سی۔ فیر پنجاب دی ۱۹۰۱ء دی ونڈ اُتّے کوئی رولا نہ پیا پر بنگال دی ونڈ اُتّے بڑا ہلّا گلّا ہویا۔ ہور تے ہور بم وی مارے گئے۔ ۱۹۰۵ وِچ کانگریس کلکتے وِچ جلسہ کرکے ایس ونڈ دی نندیا کیتی تے انگریز نوں قبضہ موڑن لئی آکھیا۔ مسلماناں ایس منگ دا ساتھ نہیں دتا۔ تد ہندو مسلم فساد شروع ہو گئے۔ بنگالی مسلماناں اُتّے ہندوواں بڑے ظلم کیتے۔ ونڈ مک گئی۔ بنگال دی ایسے ونڈ پاروں ۱۹۰۶ وِچ ڈھاکہ اندر اوہ مسلم لیگ جمی جس ۱۹۴۰ء اندر قرارداد لاہور منظور کرکے چڑھدے وِچ بنگال تے آسام تے لہندے وِچ سرحد، سندھ، بلوچستان، پنجاب تے کشمیر دا اِک اِک وکھ وکھ مُلک بناون دی منگ کیتی۔ ایسے مسلم لیگ ۱۹۴۷ء وِچ پاکستان لے ای لیا۔ پنجاب دے ای اِک مہتر میاں محمد شفیع ہوراں ۱۹۰۶ء دے ڈھاکہ دے جلسے وِچ ایہدا ناں "آل انڈیا مسلم لیگ" رکھیا سی۔

ایسے مسلم لیگ دے فیصلے موجب مسلماناں دے چونتی[۳۴] آگواں وائسرائے نال ملاقات کیتی، ایس وفد اندر پنجاب ولوں جیہڑے بندے سن اوہناں وِچ شیخ غلام صادق تے خواجہ یوسف شاہ (امرتسر) میاں محمد شفیع (لاہور) خلیفہ محمد حسین تے کرنل ماجد خاں (پٹیالہ) تے ملک عمر حیات ٹوانہ (سرگودھا) شامل سن۔ اوہناں دیاں منگاں اِنج سن۔

۱۔ مسلمان اِک وکھ قوم نیں جیہناں دے وکھرے فائدے نیں۔ سانوں بندی مردی مطابق حق نہیں مِلیا۔ پنجاب سندھ تے مشرقی بنگال

وچ مسلماناں دی گنتی بوہتی سی پر ایس گل نوں وی لانبھے کر دِتا گیا اے ۔

۲ ۔ ہندوستان دیاں ساریاں صوبیاں وچ مسلماناں نوں نوکریاں دا بندا حق دِتا جاوے ۔

۳ ۔ اُچی کورٹاں تے چیف کورٹاں وچ مسلمان جج لائے جاون ۔

۴ ۔ کمیٹیاں (بلدیات) وچ مسلماناں نوں آبادی مطابق سیٹاں دِتیاں جاون ۔

۵ ۔ وائسرائے دی کونسل، ایگزیکٹو کونسل تے یونیورسٹیاں وچ مسلماناں نوں بھرویں تھاں دِتی جاوے ۔

۶ ۔ مسلم یونیورسٹی بناون وچ ہتھ ونڈایا جاوے ۔

بنگال اندر انگریزاں تے مسلماناں دا ٹکرا ۱۷۵۷ء وچ ہویا۔ ۱۹۰۵ء وچ ایہنوں ڈیڑھ سو ورھا بیت گیا سی ۔ پلاسی دی لڑائی ۱۷۵۷ء اندر ہوئی ۔مسلماناں تے انگریزاں دی فیر ۱۷۹۹ء وچ دکھن اندر مسلمان ٹیپو سلطان تے انگریزاں دا یُدھ پیا ۔فیر ۱۸۴۳ء وچ سندھ دے مسلمان حکمراناں نال انگریزاں نوں لڑنا پیا تے اخیر وچ ۱۸۵۷ء اندر وظیفہ خوار مسلمان حاکم بہادر شاہ ظفر ای انگریزاں دی باغی فوج واسطے اک علامت بنیا۔ گویا ایہہ پئی ڈیڑھ سو ورھے وچ انگریزاں دیاں بہتیاں لڑائیاں مسلماناں نال ای ہوئیاں سن ۔ ایس پاروں مسلماناں تے انگریزاں وچ اک وڈی وِتھ سی ۔ ایس وِتھ وچ ہندو تے انگریز دی سانکا چاری گوڑھی ہو کے ودھدی رہی ۔۔۔ غیر مسلماں وچوں انگریزاں نوں صرف سکھاں نال واہ پیا سی ۔

افغان، سِکھ تے انگریز

پنجاب دے مسلمان اورنگ زیب دے مرن مگروں دوہرے عذاب وِچ سن، اک پاسے نالائق تے ظالم مغل حکمران تے اوہناں دی حکمرانی دے ڈھنگ تے دُوجے پاسے سکھاں دی گھڑمس..... مُلک باہروں ایرانوں نادرشاہ تباہی بن کے پنجاب اُتے آیا۔ پھیر احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں کسر ای پُوری کر دِتی۔ نادرشاہ تے احمدشاہ دیاں حملیاں دِلّی والی سرکار نوں ہور بےوسّا کر دِتا جس پاروں اک پاسیوں مرہٹیاں تے دُوجے پاسیوں سکھاں سرچُک لیا۔ دِلّی لُٹی نادرشاہ نوں بُلایا گیا۔ ایہدا حال شاعر نجابت نے اِنج بیانیا ہے۔

نہ کیتی نمک حلالی، زوف تورانیاں
اوہناں گھر چوغتے دے بالی، آتش آن کے
رُقعہ لکھ زوالی، نادرشاہ نوں
میدان دل دا خالی، بودا بادشاہ
ڈو باریں راہ نیں گوندلاں لچوتاں آپے
تے دِلو تے سیدو وڈھیاں اصانیں سائے
اوہناں ہمت کیتی سُورمیاں چک سیوں لنگھائے

ایمن آباد دے گورنر آکھیا :-

منصور نظام الملک دی جڑھ مُڈھوں جائے
جس بال مہتابی چور نوں گھر آپ وکھائے
ایسے مُلک پنجاب وِچ جڑھ حُکم چلائے
پر ایتھوں بھجا کنڈ دے جگ لعنت پائے
پر سِر دیتا منظور ہے جے ہند نہ جائے

لاہور وِچ نادر شاہ بنا لڑائیوں نہیں جِت سکیا۔ لاہوری سپاہیاں بارے نجابت آکھدا :-

اوہ مارن تیغاں گرزیاں کھوکِت سمانے
لشکر پئی اے بدولی اُٹھ حیرت جانے
کُل امیر ولائتی ہو گئے حیرانے
اساں دِلّی کیکر پہنچنا گھر گھر ہنگامے

سکھ مذہب پنجاب وِچ پیدا ہویا۔ ایہدے موڈھی گورو بابا نانک دی مسلمان دی اونی ای عزت تے مان کردے سن جِنی سکھ۔ پر مگروں دِلی دے نااہل مُغل حاکماں تے سکھاں دے مذہبی آگواں وِچکار وَیر ودھدا گیا۔ گورو گوبند سنگھ، بندہ بیراگی تے مُغل بادشاہ شاہ عالم وِچکار وڈیاں لڑائیاں ہوئیاں۔ وڈی وڈھ ٹُک ہوئی۔ پنجاب وِچ سارے پاسے حال و پاہریا پے گئی۔ دِلی دے مسلمان حاکماں تے سکھاں دا ایہناں لڑائیاں پاروں ۱۹۴۷ء وِچ سکھاں مسلماناں دا ساتھ دیون دی تھاں ہندوواں دا ساتھ دِتا۔ ایسے وَیر کرودھ وِچ سکھاں قائدِ اعظم وَلوں خالی چیک والی پیشکش وی نہ منّی تے

مُڑ ۱۹۴۷ء وِچ پنجاب دی بڑی ای بے ڈھنگی ونڈ ہو گئی ۔

سکھاں دے شروع زمانے وِچ وڈی افراتفری ، شورش ، قتل ، برچھاگردی تے مسلماناں ہندوواں تے دُوجے مذہباں والیاں دی بے حرمتی دا زمانہ سی ، پر جدوں رنجیت سنگھ دی سرکار بنی (ایہہ وی عجیب گل ہے کہ افغانستان دے حاکم شاہ زمان پنجاب اُتے حملہ کیتا ۔ رنجیت سنگھ اوہدا ساتھ دِتا تے شاہ زمان جاندیاں جاندیاں رنجیت سنگھ نوں حاکم بنا گیا) تے ایس علاقے دے لوکاں نوں کجھ ہوش آ گئی ۔ کجھ امن بنیا ۔ اوس سمے رنجیت سنگھ ورگا حاکم وی غنیمت سی ۔ رنجیت سنگھ ۱۷۹۹ء توں ۱۸۳۹ء تائیں پورے چالھی ورھے پنجاب اُتے حکومت کیتی ۔ اوس ویلے ایس حکومت وِچ ، صوبہ سرحد ، ملتان ، جموں کشمیر دا علاقہ وی شامل سی ۔ پنجاب وِچوں ستلج پار مطلب لے انبالہ ڈویژن تے ضلع فیروزپور رنجیت سنگھ توں پہلاں ای مُغلاں کولوں نکل کے انگریز دے قبضے وِچ آ گئے سن ـــــ ایہہ زمانہ پنجاب واسطے کجھ سوکھے ساہواں دا زمانہ سی ۔

رنجیت سنگھ دے مرن مگروں پھیر خانہ جنگی شروع ہو گئی ۔ انگریز ستلج دے پرھدے کنڈھے بڑے زمانے دا اڈیا ہویا سی ۔ سکھاں دی خانہ جنگی توں سِکھ وی بے زار ہو گئے سن ۔ دوجیاں قوماں مسلماناں ، ہندوواں دی تاں گل ای چھڈ دیو ۔ لُٹ مار ، وڈھ ٹُک ، ڈاکہ ، زنانیاں نال وادھا ، مسیتاں دی بے ادبی ، مسلماناں نال ظلم ستم ـــــ اینج سِکھ آپی وی کمزور رہے تے مسلماناں نوں وی پُٹ سُٹیا ۔ انگریزاں نوں اجیہا موقع رب دیوے ۔ انگریزاں

تے سکھاں وِچکار جنگ لگ پئی، پر جنگ وِچ پنجاب دے مُکھتے اُتے
پھٹ ووھدے گئے، اوہناں وِچکار پہلی لڑائی ۱۸۴۵ء وِچ لگی،
جدوں سکھاں آپنی ستلج (سرحد) پار کرکے انگریزاں اُتے حملہ کر دِتا۔
جنگ فیروزپور توں ویہہ میل دُور (MUDKE) مُدکی لاگے ہوئی۔
۱۸ دسمبر دی ایس جنگ اندر سکھ مار کھا گئے۔ ایسے سال ۲۲ دسمبر
نوں فیروزپور شہر دے نیڑے پھیر معرکہ پیا۔ سکھ پھیر ہار گئے۔ سکھاں
پھیر پھیرو دے کول ستلج پار کرکے ۲۱ جنوری ۱۸۴۶ء نوں لدھیانے دے
لاگے علی وال وِچ انگریزاں نوں مار دِتی۔ ۲۸ جنوری نوں سکھ ہور
اگانہہ ودھ گئے۔ علی وال کول یُدھ پیا۔ سکھ ہار گئے .... ۱۰ فروری
نوں فیروزپور توں ۱۰ ویہہ میل دور سبھراوں وِچ سکھ انگریز مقابلہ ہویا۔
سکھ ہار گئے ستلج دے لہندے کنڈھے آ گئے۔ انگریزاں اوہناں دا کھرا
نپیا۔ ۱۸ فروری نوں اوہناں قصور اُتے قبضہ کیتا۔ ۲۰ فروری نوں
لاہور اُتے قبضہ کرکے میاں میر کول فوجی اڈہ بنا لیا۔

ایہناں جنگاں اندر سکھاں وَلوں ہندو تے مسلمان وی وڈی
تعداد وِچ لڑے پر سکھاں دی آپس دی پُھٹ تے
سکھ سرکار دے یورپی وزیراں تے کمانڈراں (مسر لال سنگھ
تے مسر تیجا سنگھ) ای سکھاں نوں تباہ کرا دِتا۔ پنجابی دے اِک
شاعر شاہ محمد نے "جنگ نامہ ہند پنجاب" دے عنوان نال اِک وار
لکھی جس اندر دیسی فوج دی بہادری دی بڑی تعریف کیتی پر دسیا
گیا اے پئی کیویں سبھ سرداراں مائی جنداں اپنیاں نال
ای غداری کیتی۔ ــــ

مُفتی میٹی سی ایس پنجاب دی جی، ایہناں کھرل دنا اج پاج یارو
عرضی لکھی فرنگی نوں گنج گوشتے پہلاں اپنا سُکھ آنند داری
تیرے ول میں فوج نوں گھلنی آں لکھے کریں توں ایہناں تے دند داری
پہلاں بار دا مُلک نوں مل ساڈا آپے کھا غنتہ تیں قصیر آونی گے

جتنی ہوواں تے کراں پنجاب رنڈی سارے دلیس تے اج چاتراں داراں
چھڈاں نہیں لاہور وِچ وڑن جو گے سُنے وڈیاں افسراں جمعداراں
شاہ محمدا آ میاں میر بیٹھے وچ دلیس تے تھاں ٹکانیاں دسے

اک لوک ٹپہ ہے :۔

ویرے پار سمندروں آئے
دو پئیاں پنجے ندیاں
اکٹھیاں سج گئیاں نی دو دو
شہروں لوکیں نسدے نیں
انگریزاں دے ظلم کولوں

۱۸۴۶ دی انگریز سکھ لڑائی مگروں ۴۹ - ۱۸۴۸ وِچ دوہاں دھراں اندر دوجی جنگ ہوئی ۔ ملتان اندر انگریزاں دے خلاف نابری ہوئی ۔ سکھ تے انگریز افسر وی مارے گئے ۔ انگریزاں نواب بہاول پور دے نواب بہاول خاں تے سکھ افسراں دی مدد نال ملتان تے ڈیرہ غازیخاں وِچ بغاوت دبائی ۔ جدوں رنجیت سنگھ دی رنڈ رانی جنداں نوں انگریزاں دیس نکالا دتا تاں سکھ اِک

واری پھیر پھر گئے ۔ پھیر ملتان تے پشاور اندر بغاوت ہوئی۔ سکھاں افغانستان دے امیر دوست محمدؐ نوں حملہ کرن لئی آکھیا کہ اوہ پشاور تائیں قبضہ کرکے اپنی سرکار نال جوڑ لوے ۔ دوست محمدؐ اینج کیتا تے انگریزاں نوں اٹک دے قلعے وچوں وی باہر کڈھ دِتا ۔

ملتان اُتے ۷ ستمبر ۱۸۴۸ء نوں انگریزاں دوجی وار ہلہ بولیا۔ شہر نوں گھیر لیا تے اخیر ۲۲ جنوری ۱۸۴۹ء نوں ملتان فتح کر لیا۔ پھیر لڑائی وزیرآباد دے لاگے رسول نگر وچ ہوئی۔ سکھ تے انگریز برابر رہے پر سکھ پچھانہہ ہٹ کے دریائے جہلم دے لاگے جا لگے جتھے ضلع گجرات اندر چیلیانوالہ وچ ایہناں دی ڈاہڈی جنگ ہوئی۔ دوواں دھراں دا بڑا نقصان ہویا ۔

پچھے سکھاں دے اک وڈے جرنیل الٰہی بخش کولوں وی ہتھیار سٹوائے گئے ۔ شیر سنگھ بچ گیا ۔ اُس گجرات کولوں چناں پار کرکے لاہور جانا چاہیا سی کہ انگریزاں تاڑ لیا تے اوہنوں چناں تے گجرات شہر دے وچکار ڈک لیا تے زوردار حملہ کیتا ۔

۲۱ فروری ۱۸۴۹ء نوں سکھاں تے انگریزاں وچکار ایہہ اخیری جنگ سی ۔ انگریز چھا گئے ۔ اوہناں رنجیت سنگھ دے پُتر دلیپ سنگھ نوں لندن بھیج دِتا ۔ پنجاب تے سرحد اینج ای انگریزاں تھلے آ گئے تے اینج ای ہندوستان دا حصہ بن گئے ۔ ریاست جموں وکشمیر انگریزاں ڈوگریاں ہتھ ویچ دِتی ۔

۱۸۴۹ء توں ۱۸۵۷ء تک دے ست ورھے پنجاب لئی بڑے پیڑاں پچھوں امن چین لے کے آئے سن ۔ پنجاب دے پھٹاں نوں

مرہٹاں نال پورا جا رہیا سی ۔ پنجابی مسلمان اک پاسیوں سکھاں دی افراتفری تے ظلم توں آزاد ہوئے ۔ اوہناں نوں پہلاں وی نااہل حکمراناں پاروں ایہہ دن وی ویکھنے پئے ۔ افغان حکمراناں دیاں چڑھائیاں اوہناں دا لک توڑ دتا۔ ایسے پاروں پنجاب اندر اک اکھان بڑا مشہور اے ۔

کھادا پیتا لاہے دا ، باقی احمد شاہے دا

مسلمان ہون دے باوجود افغاناں پنجاب دے مسلماناں نال دھرو کیتا ۔ ایس پاروں پنجاب دے مسلماناں لئی ایس توں وکھ ہور کوئی راہ نہیں سی کہ اوہ انگریز نوں حاکم من لیندے ۔ جیویں ۱۸۵۷ء توں پہلاں باقی سارا ہندوستان انگریز دی غلامی وچ آ گیا سی تے انگریز نوں حاکم من لیا گیا سی ۔ انگریزاں پنجاب نوں گنگا جمنا تے برہم پترا دی وادی وچوں بھرتی کیتی گئی فوج دی مدد نال فتح کیتا سی ۔ ایس واسطے پنجاب دے مسلماناں تے پنجابیاں دے دلاں وچ انگریز نال آئے دیسی (ہندو مسلمان) افسراں تے نوکراں نال کوئی پیار نہیں سی ۔ فیر دی مسلماناں نوں اپنی کھسی حکومت یاد ضرور آوندی سی ۔ پنجاب وچ انبالہ ڈویژن وی شامل ہو گئی تے دلی وی ۔

مئی ۱۸۵۷ء وچ انگریزاں دے خلاف جنگ آزادی شروع ہو گئی پنجابی بھاویں اک سو ورھے توں بڑے پریشان لگے آوندے سن ۔ پھیر وی پنجاب اندر قائم انگریزی چھاؤنیاں اندر انگریزاں دے خلاف کاروائی ہون لگ پئی یا ہلچل ہوئی ۔ اک پنجاب انگریزاں دی مدد کر رہیا سی ۔ ایہہ پنجاب وڈے لوکاں دا (ہندوواں'

سکھاں تے مسلماناں) دا پنجاب سی ۔ ایہہ انگریزاں دے وفادار سن۔
ایس وفاداری پاروں اوہناں جاگیراں، مربعے تے نوکریاں کھٹیاں ۔
دوجے پاسے غریب پنجاب سی - ۱۸۵۷ء دی جنگ وچ پنجاب
دے سکھاں تے ہندوواں انگریزاں دا ساتھ دِتّا تے انگریزاں اوہناں
دی ای سرپرستی شروع کیتی سی - بے دے کے مسلماناں دا اِک
دھڑا انگریزاں دے خلاف سی تے اوہو انگریزاں دے خلاف لڑیا۔

میرٹھ، دِلّی تے انبالہ وِچ جنگِ آزادی شروع ہون مگروں میاں میر
لاہور وِچ انگریزاں نوں دیسی سپاہیاں توں دھڑکا لگا۔ انگریز افسراں
نوں ہتھیار بند رہن دا حکم ہویا۔ دیسی فوج نوں پریڈ وِچ بُلایا گیا
تے اوہناں توں ہتھیار رکھوا لئے گئے - ۱۳رمئی نوں ایہناں نہتے ترے
ہزار فوجیاں نوں بیرکاں وِچ تاڑ دِتّا۔ ایس لئی پئی خفیہ راہیں پتہ
لگا سی کہ ایہہ سپاہی بغاوت کرن والے سن۔ پنجاب دیاں چھاؤنیاں
اندر جنگ اِک مِتھے منصوبے مطابق ہون والی سی۔ پر کسے طرح
انگریز نوں سُوہ لگ گئی - ایس کارن کئیاں چھاؤنیاں اندر معاملہ وِگڑ گیا۔

جس دِن لاہور اندر دیسی سپاہیاں نوں نہتّا کیتا گیا اوس دِن
ڈیگر ویلے فیروزپور چھاؤنی وِچ گڑبڑ ہوئی۔ پیادہ دیسی فوج نے
گولہ بارود قابو کرن دا حیلہ کیتا پر انگریز فوجیاں ویلے سِر تیاری
کر کے دیسی سپاہیاں دی اِک نہ چلن دِتی۔ دیسی فوجی چھاؤنی توں
نِکل کے شہر وِچ آ گئے۔ لُٹ مار کیتی، کُجھ شہری جائیداد ساڑی
ایہناں وِچوں کُجھ پھڑے گئے۔ کُجھ مارے گئے۔ کُجھ تھوڑے جیہے
دہلی اَپڑ گئے - لاہور توں فرار ہوون والیاں نال ایہناں دا

ملاپ جالندھر وِچ ہویا ۔ ایہہ پھلور ول گئے تے اوتھوں ہور ساتھیاں نال رل کے دِلّی ول چلے گئے ۔

لدھیانہ شہر اندر انگریزاں دے خلاف جذبہ بوہتا سی ۔ ایتھے انگریز دی حاکمی نوں چانکی وڈھے توں ودھ ہو گئے سن ۔ لوکاں ایتھے انگریزاں دے خلاف جلسہ جلوس دا وی انتظام شروع کر دِتا پر انگریز افسراں چھیتی ای صورت سانبھ لئی تے لوک بے وس ہو گئے ۔

ملتان اندر وی دیسی فوج دے رنگ ڈھنگ ویکھ کے انگریز ڈر گیا۔ اوس اک رجمنٹ کولوں ہتھیار سٹوا لئے پر دُوجی رجمنٹ رولا پا دِتا پر گل سِرے نہ چڑھ سکی تے انگریزاں تُرت ای ایہناں نوں قابو کر لیا ۔

سیالکوٹ چھاؤنی اندر دیسی سپاہیاں جولائی دے مہینے انگریزاں دے خلاف بڑا زور دا ہلّا ماریا ۔ سارے انگریز افسراں مجبور ہو کے قلعے اندر جا پناہ لبھی ۔ ایتھے صوبیدار رحمت خاں مجاہداں دا سرخیل سی جو فاضلکا (فیروزپور پنجاب) دا رہن والا پٹھان سی ۔ دِلّی دا مشہور جرنیل بخت خاں اوہدا بھترییر سی ۔ ایہناں دیسی سپاہیاں کئی انگریز افسراں نوں مُکا دِتا ۔ ایہناں دیاں قبراں اج وی سیالکوٹ دے قلعے تھلے موجود ہن ۔ رحمت خاں جدوں راہ صاف ویکھی اوہنے شکرگڑھ راہیں راوی دریا پار کر کے دِلّی ول جاون دا پروگرام بنایا۔ جیہناں دیسی سپاہیاں جہلم دی چھاؤنی اندر باغی کیتی اوہ وی سیالکوٹ والیاں نال آن رلے سن پر انگریزاں سبھ

کجھ بھال لیا ، انگریزاں، سکھاں ، دوسری دیسی وفادار فوج تے مقامی وڈیریاں دی مدد نال ایہناں مجاہداں نوں راوی دے کنڈھے اُتے گھیر لیا - اِک دیہاڑے بڑی زور دی لڑائی ہوئی - انگریزاں نوں اُتھے علاقیاں ولوں سُکھ سُنیہا مِل گیا سی - ایس لئی اوہناں بوہتی فوج راوی دے کنڈھے لے آندی - ایہہ اوہ تھاں ہے جتھے ۱۹۴۷ء وِچ آزادی مگروں مغربی پنجاب آون والے مسلمان مہاجراں دی وڈی وڈھ ٹُک ہوئی تے ایتھے ہی ۱۸۵۷ء وِچ مسلمان مجاہداں دا خون ایس دھرتی تے ایس پانی نوں رنگ گیا - انگریز دی جِت ہوئی تے ویکھدیاں وِچ پنجاب اندر امن قائم ہو گیا - پر اوہنیں دنیں مری (راولپنڈی) وِچ انگریزاں دے خلاف جھگڑا جُھل پیا - پر ضلع ساہیوال (سابق منٹگمری) دا ایہہ کم تاں اجیہا ہے جس اُتے نہ صرف ہر پنجابی بلکہ ہر غیر پنجابی وی فخر کرے گا - ایس قصے توں ایہہ وی بھال ہو جاندی ہے کہ پنجاب دیاں مسلماناں انگریز نوں اینی آسانی نال قبول نہیں سی کیتا -

جدوں انگریز دے خلاف جنگِ آزادی دیاں خبراں ساہیوال وِچ اپڑیاں اوس ویلے ضلع کچہری گوگیرہ وِچ ہوندی سی ، اودوں راوی دے دُوجے کنڈھے (ضلع لائل پور تے ٹوبہ ٹیک سنگھ) دے وسنیک سردار احمد خان کھرل نے لوکاں نوں انگریزاں دے خلاف جنگ کرن لئی ونگارنا شروع کیتا - اوہنے ستلج دے کنڈھے وسدے قبیلیاں نوں وی رلن لئی آکھیا پر اوہ نہ گئے - انگریز ڈپٹی کمشنر، احمد خاں کھرل دیاں کاروائیاں اُتے نظر رکھنی شروع

کر دِتی ، رضاکار پولیس دی بھرتی شروع کیتی ۔ دو سِکھ وڈیریاں
باباکھیم سنگھ تے سمپورن سنگھ انگریزاں نوں لڑن لئی جتھے دِتے۔
احمد خاں کھرل وی اندرو اندری لڑائی دی تیاری کردا رہیا ۔ دِلّی
تے پنجاب اندر انگریز گڑبڑاں پَیٹر نبھاسی ۔ احمد خاں کھرل پھیر
وی تیاری کردا رہیا ۔ اوہنے بہاولپور دے نواب نوں وی مدد
لئی آکھیا پر اوتھوں کوئی جواب نہ آیا ۔

۱۸۵۷ء ___ احمد خاں کھرل

شاموں دھیرے کا آگرے دی جیل توں نٹھا
اوہ گھر پچھدا رائے نتھو دے احمد خان دا
اس وہیا آن نشایا مارے ہندوستان دا

رائے احمد گھل کے بیرو، کاٹھیے، وہنی وال، ماہنی سیال
بگھیلے، دلو، کھرل، لیوس کول بلا

انگریز بر کلے آہندا ہے: رائے احمد دیویں گھوڑیاں
تیری لندنوں لکھ لیاوساں نیک نامیاں
رائے احمد آہندا ہے: رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں
ونڈ کسے نہ ڈتیاں
ہوندیاں جٹ دے وِتج ساہ سلامی

چڑھدے رائے نوں پرھیں پئیاں ہٹکیندیاں،
متھا پیا لیناں ایں نال سرکار دے

ایہناں انگریزاں اگے راجے رنجیت سنگھ نوں تختوں لاہ لیو ای
مولراج رنگے وی دھکے گئے. خزانے لیا نیں کھوہ انعام دا

احمد خاں شہید ہویا تاں سرپنجاب دے نوں برطانیئے چا گھتیا لے بتھ

برکلی آکھے : اساں راٹھاں دسے دستے موہنہ کڈ یا لے
اُتّے کیتی چڑھ سواری
ایہہ گل سُن کے گڑھ آئیاں فتیانیاں فتاپل ڈھول تے ماری
تے مڑ بیٹھنوں کڈھ برکلی نوں سٹیوس
جیویں مٹ وچوں پھا لینداجھول للاری

آخر ۸ جولائی ۱۸۵۷ء نوں پاک پتن دے اک پنڈ لکھوکا توں
جنگِ آزادی شروع ہوئی - جوئیہ قبیلہ حکومت نوں معاملہ دیوݨ توں
عاقی ہو گیا - سرکار اوہناں نوں قید کرکے گوگیرہ جیل وچ تاڑ دِتا۔
۲۶ جولائی نوں احمد خاں کھرل گوگیرہ جیل ای توڑ دِتی تے بندیاں
نوں چھڑا لیا - ہُݨ اک پاسے سرکار دی پولیس تے فوج تے دوجے
پاسے احمد خاں کھرل تے اوہدے ساتھی - انج لڑائی شروع ہو
پئی - ایس لڑائی وِچ پنجاہ توں وَدھ بندے مارے گئے - احمد خاں
نوں جیلہ کرن لئی غائب ہو گیا - ایس ویلے انگریزاں دیسی سرداراں
نوں بُلا کے آکھیا پئی اوہ بناں اجازت گھروں باہر نہیں نکل سکدے۔
۱۰ ستمبر نوں کمالیہ اندر سارے سرکاری سرداراں دا اکٹھ رکھیا

گیا ۔ کمالیہ اوس زمانے ضلع گوگیرہ (ساہیوال) نال جُڑیا ہویا سی ۔
احمد خاں کھرل نے سبھناں سرداراں نوں غیرت دوائی تے آکھیا تساں
جلسے دا بائیکاٹ کرنا اے ۔ جلسے دا بائیکاٹ ہو گیا ۔ جو سردار
کمالیے اپڑ گئے سن اوہ راتو راتیں نکل گئے تے اپنے اپنے
علاقے وِچ جا کے لوکاں نوں انگریزاں دے خلاف اُٹھ کھلون
دا ہوکا دیندے رہے ۔ احمد خاں کھرل بارے کمالیے دے سردار
سرفراز خاں کھرل انگریزاں نوں ساری خبر اپڑا دِتی ۔ سرفراز خاں تے
احمد خاں دے قبیلیاں وِچ پرانا ویر وی لگا آوندا سی ۔
۱۷ ستمبر نوں ڈپٹی کمشنر گوگیرہ نے ملتان دے کمشنر تے ہڑپہ
تحصیل دے اسسٹنٹ کمشنر نوں اطلاع دِتی تے اگلے دیہاڑے برکلے
نوں گھوڑ سوار دستیاں نال احمد خاں نوں پھڑن اُتے گھل دتا ۔
ڈپٹی کمشنر دا سنیہا جو بندہ لے کے ہڑپہ ول ٹُریا اوہنوں محمد پور
وِچ سرداراں روک لیا ۔ دوجے پاسے احمد خاں کھرل نے برکلے
نوں سنیہا بھیجیا پئی اوہ دِلّی دے بادشاہ شاہ ظفر دا وفادار اے
تے انگریزاں دی غلامی نہیں بنڑھا سکدا ۔ اوس سمے احمد خاں نال
بڑے لوک سن ۔ برکلے بے وسّا ہو کے گوگیرے اپڑیا ۔ ڈپٹی کمشنر
نے ضلع دفتر تے خزانہ تحصیل ول بھیجیا ۔ جیل دے قیدی اِک
نال دی سراں وِچ بند کیتے تے برکلے دے نال آپ احمد خاں کھرل
دے پنڈ جھامرے اُتے چڑھ آیا ۔ احمد خاں اوتھے نہیں سی ۔
جھامرہ نوں ساڑن دا حکم ہویا ۔ لوکیں پنڈوں نکلے ۔ ویہہ بندے
پھڑے گئے تے ست سو ڈنگر وی انگریز اپنے نال لے گیا ۔

۱۹ر ستمبر نوں احمد خاں کھرل دے پچھے انگریز فوجی افسر جی جیسپر دے تھلے سکھ بٹالین لاہورون گوگیرے پہنچ گئی ۔ ۲۰ر ستمبر نوں اوہنوں راوی وَل بھیجیا گیا ۔ احمد خاں اوسے دِن دلوّاں نال رل کے دریا پار کیتا تاں جو گوگیرہ اُتے حملہ کر سکے ۔ ایس ویلے گوگیرہ وِچ انگریز فوج دیاں چار کمپنیاں تے اِک بٹالین ہے سی ۔ احمد خاں نے ساتھیاں دے مشورے پاروں ہلہ بولن اگے پا دِتا تے فتح پور دے جنگل وِچ اُڈیکن لگ پیا ۔

۲۰ر ستمبر نوں ڈپٹی کمشنر نوں پتہ لگا پئی احمد خاں جنگل وِچ ڈیرہ لائی بیٹھا اے ۔ انگریز فوج نے اِک کپتان تے اِک لیفٹیننٹ تھلے جنگل اُتے حملہ کیتا ۔ احمد خاں نے حملے دا جواب دِتا ۔ انگریز فوج دے ویہہ سپاہی مارے گئے ۔ ایہدروں احمد خاں کھرل تے اوہدا دُوجا ساتھی سارنگ وی مارے گئے ـــــ سرکاری مُخبراں نُوں وی قتل کیتا گیا ۔ ایس اُتے اسسٹنٹ کمشنر برکلے نے سٹھ فوجیاں دے نال فتیانہ ، دھرانہ تے مردانہ سیالاں دے ویہہ بندے مار دِتے۔

اسسٹنٹ کمشنر برکلے اگلے دیہاڑے راوی دے کنڈھے محمد پور ول جا رہیا سی تاں جے ناہراں نوں مُکا دیوے ـــــ پر کوڑے شاہ دے لاگے مجاہداں نال دست پنجہ ہو گیا ۔ ایتھے برکلے وی ماریا گیا تے پنجاہ فوجی وی مارے گئے ۔ برکلے نوں مراد ولد دلیل فتیانہ برچھی مار کے پار لنگھا دِتا ۔ ایس مگروں انگریزاں پھیر بڑے زور نال حملہ کیتا ۔ پنڈاں اُتے توپاں دے موہنہ کھول دِتے ۔ فتیانہ ، مردانہ ، بھگیلا ، ویہنی وال ، کھرل تے وٹو

قبیلیاں دے بندے چُن چُن کے مارے ۔ ۴ر اکتوبر تائیں اتھے واہ مارا ماری ہوئی ۔ مگروں سینکڑیاں نوں ضلع بدر کیتا ۔ کالے پانی بھیجیا گیا۔ہور سبھ سزاواں وِچوں کوئی وی نہ چھڈی ـــــ افسوس والی گل ایہہ ہے کہ اسسٹنٹ کمشنر برکلے دی قبر تاں گوگیرہ وِچ موجود ہے پر فیصل آباد تے ساہیوال دے شہیداں وِچوں بہتیاں دیاں نہ قبراں رہیاں نیں نہ ای اوہناں دی یاد وِچ کوئی مینار بنایا گیا اے۔ اِک نِکّی جِنّی یادگار ساہیوال وِچ بنائی گئی ہے ۔

پر ساہیوال تے فیصل آباد دے احمد خاں کھرل تے مراد فتیانہ بارے پنجابی وِچ اپنے لوک گیت (ڈھولے) نیں کہ پنجاب دی تاریخ دے کسے ہیرو دے ایڈے سوہنے گیت نہیں لکھے گئے ۔

پنجابی تے غیر پنجابی

۱۸۵۷ء تے اوس توں پہلوں دی واپری نے پنجاب دے مسلماناں دی پاٹدار آواز نوں نرم بنا دِتا۔ اوہناں دیاں گرداں وِچ انگریز بنگالی تے پوربی فوج دے پھاہے ای نہیں سن۔ انگریز نے جو نوکرشاہی بنائی سی اوہدے پاروں ای گنگا جمنا وادی دے ہندوستانیاں نوں پنجاب دا رنگا حاکم بنن دا موقع لبھ گیا۔ ڈویژن اندر صورت اِنج سی۔

فوج

انگریز	پوربی، بنگالی، ہندوستانی
۲,۵۵۶	۷,۳۵۰

سول

نمبر	عہدہ	کل	ہندوستانی	پنجابی
۱	ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر	۶	۵	۱
۲	تحصیلدار	۱۹	۱۰	۹
۳	کوتوال، تھانیدار	۴۷	۲۰	۲۷

نمبر	عہدہ	کل	ہندوستانی	پنجابی
۴ -	تحصیل، تھانہ محرر		ادّھے	ادّھے
۵ -	سرشتہ دار، ناظر، محرر، صدر مقام		۶۰ فیصد	۴۰ فیصد

مقامی تے باہرلے دا جھگڑا کوئی معمولی گل نہیں ہوندی نہ اوددوں معمولی سی نہ اج اے ۔ پنجاب واسطے اوس ویلے وی ایہہ مسئلہ اک چبھدا ہویا مسئلہ سی تے انگریزاں دے خلاف زور لاون دا اِک سبب ایہہ وی سی ۔

پورے پاکستان تے بھارت دیاں اسمبلیاں اندر اوددوں وی ایہہ سوال پُچھے جاندے سن تے اج وی کیتے جاندے نیں کہ کس محکمے اندر کِنّے نوکر نیں تے اوہ کیہڑے کیہڑے علاقیاں تے قبیلے توں نیں ۔ پنجاب اسمبلی جدوں بنی تدوں توں ایہدے اندر ایہہ سوال ہوندے رہے ۔ جیویں جیویں اپنے اپنے حق دی خبر ودھیری ہوئی اونویں اونویں ایہہ سوال وی ودھدے گئے تے آزادی دی منزل نیڑے آون دے نال نال ایہناں سوالاں دی چال وی ترکھی ہو گئی ۔ ۱۹۴۰ء وِچ پنجاب دے سیکرٹریٹ دے محکمیاں اندر وڈے افسراں وِچوں انگریزاں، غیر مسلماناں تے مسلماناں دی گنتی اِنج دسی گئی :—

نمبر	عہدہ	کل	انگریز	غیر مسلم	مسلم	مسلماناں دا فیصد حصّہ
(۱) ۱	سیکرٹری	۵	۲	۳	—	—
۲	ڈپٹی سیکرٹری	۱	۱	—	—	—

نمبر	عہدہ	کل	انگریز	غیر مسلم	مسلم	مسلمان فیصد حصہ
۳ -	اسسٹنٹ سیکرٹری	۱	—	۱	—	—
۴ -	انڈر سیکرٹری	۱	—	—	۱	۱۰۰
(ب)	بلدیات انڈر سیکرٹری	۲	—	۱	۱	۵۰
	ڈپٹی سیکرٹری قانون	۱	—	۱	—	—
(ج)	محکمہ تعمیر سیکرٹری	۱	۱	—	—	—
	انڈر سیکرٹری	۱	۱	—	—	—
	ایس ای	۱	—	۱	—	—
	اسسٹنٹ سیکرٹری	۱	—	۱	—	—
(د)	آبپاشی اسسٹنٹ سیکرٹری	۲	۲	—	—	—
	انڈر سیکرٹری	۵	۲	۲	۱	۲۰
	سپرنٹنڈنٹ	۲۷	۸	۱۴	۵	۱۸

جے پنجاب نوں انگریز راج دے شروع وچ دوجے صوبیاں وچوں آندے افسراں تے کامیاں دا بھاہا گل وچ پاتا پیا تے ہُن ایہہ اوکڑ آئی کہ پنجاب دیاں تِناں دھِراں (مسلماں، ہندو تے سِکھ) دا نوکریاں وِچ کیہ حصہ ہے۔ مسلماناں نوں اپنی ۵۶ فیصد آبادی دے حساب گھٹ نوکریاں رلیاں تے ہندوواں تے سکھاں نوں آبادی توں ودھ تے وڈیاں وڈیاں نوکریاں رلیاں ا بھانویں ایہدے وِچ مسلماناں دا تعلیم پاروں پِچھے رہن تے وڈے وڈے زمیندار ہوون دا سبب وی ہے) ۱۹۴۷ء اندر پنجاب پولیس دی سی آئی ڈی دی برانچ وچ حساب کتاب اِنج سی :—

نمبر	عہدہ	غیر مسلم	مسلم	مسلماناں دا فیصد حصّہ
۱ -	ایس پی	۷	۱	۱۳
۲ -	ڈی ایس پی	۸	۳	۲۸
۳ -	انسپکٹر	۱۳	۷	۳۵
۴ -	سب انسپکٹر	۳۲	۲۱	۲۳
۵ -	اے ایس آئی	۳۰	۱۶	۳۵

ایس توں گویڑ لگ سکدا اے پئی انگریزاں دی نظر وچ غیرمسلم کیہہ سن تے مسلماناں دا تھاں کیہہ سی ۔ مسلماناں دیاں سیاسی سرگرمیاں بارے ایہہ سی آئی ڈی دا حکم کیہہ رپورٹاں بناوندا ہوندا ہے تے اپنے مذہب والیاں نال کیہو جیہا سلوک کردا ہوندا اے ۔ جدوں ۱۹۴۷ء وِچ آزادی ملی ، مسلمان تے غیرمسلمان ایس وچ ٹُرپئے ۔ تدوں ایس محکمے دا نیاں کیہدے حق وچ ہویا ہووے گا ۔

پنجاب دے مسلماناں اپنی آبادی چھونجا (۵۶) فیصد دے حساب نال اپنا حق منواون واسطے کیہہ کیہہ جتن لائے ہوئے نیں تے کیہہ کیہہ آسرے لبھتے ہوئے سی ۔ اوہناں وِچوں اِک تحریک ۱۹۲۹ء وِچ چلی ۔ ایہدا ناں ای "چھونجا فیصد" تحریک سی ۔ مطلب ایہہ سی پئی پنجاب اندر مسلماناں نوں نوکریاں چھونجا فیصد ملنیاں چاہیدیاں نیں ۔ ایہہ تحریک ۱۹۲۹ء دے اخیر وِچ اپنی چیت ای اشتہاراں راہیں ٹُر پئی ۔ چھونجا فیصد رضاکار تنظیم وی بنی ۔ خاکی بندگلے دا کوٹ ، خاکی پتلون ، سِر اُتے کھل دی خاکی ٹوپی اوہدے اُتے چھونجا فیصد دا نیج ۔"

ایہہ لہر سارے پنجاب، اندر بڑی تیکھی ٹور ٹُری - ہندوواں دیاں بہتیر مذہبی جماعتاں، خاص کر مہاسبھا تے ہندو اخباراں ولوں رَج کے مخالفت ہوئی - مسلماناں اندر وی کجھ حامی تے کجھ مخالف سن - جو آپس وِچ ای سینگ پھسا لیندے ہوندے سن - ایس تحریک دا کجھ نہ کجھ اثر ضرور ہویا - اخیر ۱۹۳۵ء وِچ پنجاب دے مسلماناں نوں قانون ساز اسمبلی اندر کجھ نہ کجھ حق مِل گئے -

پنجاب اندر مسلماناں تے غیر مسلماناں وِچکار جو کھچ شروع ہوئی، اوہدا قصہ وکھ ہے - ۱۹۲۹ء دے لاگے ایس قصے دی اِک کہانی علم دین دی شہادت دی اے جو ایس سال دے شروع وِچ ای واپری - لاہور دے اک ہندو "راج پال" نے رسولِ کریمؐ بارے اِک کتاب بنائی تے چھاپی جیہدا ناں سی "رنگیلا رسول"- راج پال نوں مذہب دا بڑا ای جنون سی، ایہنے آریا سماجی تنظیم دا لڑ پھڑیا ہویا سی، جیہدا آکھنا سی کہ وادیٔ سندھ نوں غیر آریا لوکاں (یعنی مسلماناں) توں پاک ہونا چاہیدا اے - ایس راج پال نے ایس زمانے وِچ رسولؐ دے ناں جھوٹھیاں سچیاں لا کے مسلماناں نوں ای تاء دوایا - مسلماناں نوں بڑا دُکھ سی - عام عدالت وِچ مقدمہ چلیا - مجسٹریٹ نے معمولی سزا سُنا دِتی - مسلماناں نوں تسلی نہ ہوئی - معاملہ ہائی کورٹ وِچ ٹُر گیا - ہائی کورٹ دے اِک سکھ جج اپنے فیصلے وِچ لکھیا کہ ایہہ کتاب لکھنا تے چھاپنا کوئی جرم نہیں - راج پال نوں سزا نہ دِتی جاوے - ایس فیصلے آتے سارے صوبے بلکہ برصغیر دے مسلمان ویہر پئے - راج پال نے کتاب

ویچنی شروع کر دِتی جِتھوں مسلماناں نوں ہور کوڑ چڑھی۔

لاہور دے محلہ مزنگ، دا اک غریب مزدور قسم دا جوان علم دینؒ راج پال دی ایس زیادتی نوں نہ جَر سکیا۔ اوہنوں لگا کہ نہ انگریز حکومت تے نہ ہی غیر مسلم جج ایس معاملے وِچ انصاف کر سکدا اے۔ اوہنے سوچیا قانون اپنے ہتھ وِچ کرو۔ علم دین نے ۱۹ اپریل ۱۹۲۹ء نوں راج پال دی ہٹی وِچ وڑ کے اوہنوں خنجر مار کے کم پورا کر دِتا تے آپی گرفتاری دے دِتی۔ من وی لیا کہ قتل مَیں کیتا اے۔

عدالت وِچ علم دین اُتے مقدمہ چلیا۔ جدوں ملزم آپی اقبالی ہووے اودوں سزا توں بچنا محال اے۔ جد تیک مقدمہ چلدا رہیا مسلماناں تے غیر مسلماناں اندر کھِچ بکھیچ رہی۔ عدالتاں علم دین نوں موت دی سزا سنائی۔ علم دین اوہنوں سر متھے اُتے رکھیا۔ پنجاب دے لیڈراں علامہ اقبال تے سر محمد شفیع، علم دین نوں بچاوݨ دا بڑا ٹِل لایا۔ آخیر اوہناں محمد علی جناح (اودوں قائدِ اعظم نہیں سن بنے) نوں لاہور ہائی کورٹ اندر علم دین دی وکالت کرݨ دا آکھیا۔ اوہناں علم دین دا مقدمہ لڑیا پر ہے اوہ وی بے وس سن۔ علم دین ہر جا راج پال دے قتل دا اقرار کر لیندا۔ ایس موقعے اُتے جناح صاحب لاہور دے مسلماناں ساہمنے شاہی مسجد اندر تقریر وی کیتی......

علم دین دی سزا گھٹ نہیں ہوئی۔

کوئی کہے سر شفیع نوں کریے ہے اوہ بوہت سیانا
بعضے کہن اقبال ولے ہُن چلو چلیے سارے
پر محمد علی جناح دی بوہتیاں صفت سنائی

ایسے شاعر فضل کریم وسیا کہ :-

جدوں شہید دی شان دے اندر قصے کئی ہزاراں

شاعراں نے سی شائع کیتے سوہنیاں وچ اشعاراں

ایس مگروں مسلماناں اندر اک پاسے انگریزاں نال ویر ودھن لگا تے دوجے پاسے ہندوواں دا کرودھ ودھیا۔ ڈر سی پئی مسلمان کوئی لما ای ریھڑ نہ پا دیون۔ علم دین نوں میانوالی جیل بھیجیا گیا، اوتھے پھانسی دِتی۔ سرکار اوہنوں پولے پیریں لاہور لیا کے دفن کرنا چاہندی سی پر مسلماناں نوں خبر ہو گئی۔ لاہور دے مسلمان اِک بن گئے سن۔ اوہناں علم دین دی لاش حکومت توں لین دا پک کر لیا سی۔ سرکار ڈردی سی لاش دین مگروں کوئی وڈا کارا نہ ہو جائے۔ آخیر علامہ اقبال، سر محمد شفیع تے دوجے وڈے مسلمان لیڈر آپ گورنر کول گئے تے یقین دوایا پئی علم دین دی لاش دے دیو۔ مسلمان کوئی ہنگامہ نہیں کرن گے تے سچجے طریقے نال ایہنوں دفنا دِتا جاوے گا ــــ بھانویں علم دین ورگا جنازہ لاہور شہر گھٹ ای ویکھیا ہے۔ ایڈی خلقت تے "کٹھی ہوئی خلقت، فساد فیر وی نہیں ہویا۔ دِلاں وِچ دبیا ایہہ جذبہ ۱۹۴۷ء دی ونڈ دی صورت وِچ ساہمنے آیا۔ علم دین دی شہادت مگروں اک سال اندر ای علامہ اقبال الہ آباد وِچ مسلم لیگ دے سالانہ جلسہ اندر اِک وکھ مسلم مُلک دی گل چلائی (ایسے خطبہ بارے آکھیا جاندا ہے کہ علامہ اقبال ایہن اندر ای پاکستان دا تصور دِتا سی)۔

مُسلمان، ہندو تے سِکھ

پنجاب نوں ۱۸۵۷ء مگروں دو بلکہ تِن طرح دی لڑائی لڑنی پئی - اک پُورے پنجاب دے حقّاں تے آزادی دی لڑائی۔ ایس لڑائی اندر مسلمان، ہندو، سِکھ فرق ہوݨ دے باوجود اکٹھے سن۔ دوجی لڑائی پنجاب دے مسلماناں نے اپنے حقّاں تے برِّصغیر دے دُوجے صوبیاں دے مسلماناں دے حقّاں دی سی ۔ تے اک تیجی لڑائی سی دُنیا بھر دے مسلماناں دیاں اوکڑاں دی۔ پنجاب دا ہندو سِکھ فلسطین، ایران، مصر یا تُرکی دے مسلماناں نال وکھاوے دی ہمدردی کر سکدا سی پر جدوں مُلک دے اندر اوہناں دا مقابلہ مسلماناں نال سی اوہ دُنیا دے دُوجے مسلماناں بارے خیر دا جذبہ کیویں رکھ سکدے سن - اِنج مسلماناں نوں بڑی تیہچ دار لڑائی لڑنی پیندی سی۔ پھیر وی اوہ پنجاب دے حقّاں خاطر ہندوواں سکھاں نال رَل کے یُدھ کر رہے سن - پنجاب دے حقّاں نوں تاں انگریز نے شروع دِن توں دَب کے رکھیا سی - پنجاب نال انگریز دی بدسلوکی دا اِک قصّہ تاں ایہہ ہے کہ ۱۸۵۷ء توں لے کے ۱۹۰۹ء تائیں جدوں جنگِ آزادی نوں مُکیاں دی بونجا (۵۲) ورھے گذر گئے سن

دوجے صوبیاں دے مقابلے اُتے پنجاب دے گناہ صاف نہیں سن کیتے گئے۔ ۱۹۰۹ء وِچ وکھ وکھ صوبیاں نوں اپنی اپنی اسمبلی اندر جنی نمائندگی دِتی گئی اوہدے وِچ پنجاب نال ودھیکی لگی رہی۔ ایس دا حساب تھلے والے نقشہ توں صحیح ہو جاندا اے۔

صوبہ	چوݨ نمائندگی فی صد
بنگال	۵۳
بمبئی	۴۸
مدراس	۴۸
یو پی	۴۲
سی پی	۳۰
آسام	۳۰
پنجاب	۱۹

مرکزی قانون ساز اسمبلی وِچ وی دوجے صوبیاں دے بہتے ممبر آوندے۔ ہور تے ہور آسام تے سی پی ورگے چھوٹے صوبیاں (ایہہ گورنر دی تھاں چیف کمشنر دے صوبے اکھواندے سن) وچوں وی ممبر چوݨاں راہیں آوندے سن پر پنجاب ولوں سرکار ممبر مِتھ (نامزد کرکے) بھیجدی سی تے چوݨاں راہیں بڑے ای گھٹ ممبر جاندے۔ ایہہ دُوجے صوبیاں دے مقابلے پنجاب دے بُرے لیکھاں یا حاکماں دی ودھیکی والی گل سی۔

غیر مسلماناں دے مقابلے اُتے مسلماناں دے بھیڑے نصیباں دی اک ہور گل دی ویکھ لوو۔ ۱۸۸۲ء اندر سارے برِصغیر اندر

کمیٹیاں دیاں چوناں ہوئیاں - ووٹ وی ہندو مسلماناں اندر سانجھے
تے امیدوار وی سانجھے ، جیہنوں مخلوط چون آکھیدا اسے - ایہناں چوناں
اندر مسلماناں نوں چنگیاں سٹیاں لبھیاں - ہندو پیسے تے تعلیم دے
زور تے انگریز دی مدد نال اپنے بہتے گنتی والے صوبیاں اندر
ای نہیں اوہناں صوبیاں اندر وی مسلماناں نوں پچھے چھڈ گیا جتھے
مسلماناں دی گنتی وادھو سی - اوہنیں دنیں سرسید جیوندے سن -
اوہناں ایہہ کجھ ویکھ کے سانجھیاں چوناں دی مخالفت شروع کر دتی
سرسید نوں ہندوواں نوں پہلاں وی گلے شکوے سن - ۱۸۶۷ء اندر
بنارس وچ ہندوواں دا اک جلسہ ہویا جس اندر متا پکیا کہ ہندی
نوں ملک دی سرکاری تے تعلیمی زبان بنایا جاوے - لکھن دا ڈھنگ
دیوناگری ہووے ، فارسی ، اردو نوں نصابوں باہر کڈھیا جاوے -
اس موقعے اتے سرسید لکھیا :-

" یہ پہلا موقع تھا جب مجھے یقین ہو گیا کہ اب ہندو مسلمانوں
کا بطور ایک قوم چلنا اور دونوں کو ملانے کی کوشش کرنا محال
ہو گیا ہے -"

۱۸۸۲ء دیاں چوناں وچ جدوں مسلمان اپنے جائز حقاں توں
وانجے گئے تے انگریزاں دی لاگو کیتی سکیم تے ہندوواں دے
زر، تعلیم تے جوڑ توڑ پاروں رتی پچھے رہ گئے تد دا نمائندگی یا
حصے دا مذہبی روپ پھڑ گیا سی - ۱۸۸۵ء اندر کانگرس بنی - اوہ
۱۹۴۷ء تائیں سانجھیاں چوناں دا ہوکا دیندی رہی - ۱۹۰۶ء نوں مسلم لیگ
بنی - اوہنے مسلماناں دا حصہ وکھ کرن تے مسلمان ووٹاں دلوں

مسلمان ممبراں دی چون دی منگ کیتی ۔ ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں
محمد علی جناح تے علامہ اقبال دی چڑھدی جوانی سی (جناح صاحب
جمن سال ۱۸۷۶ء تے علامہ اقبال دا ۱۸۷۷ء سی) مکدی ایہہ پئی
اوہناں نوں جدوں سیاسی ہوش آیا تاں اوہناں ایہو ویکھیا پئی
چوناں اندر مسلماناں نوں اوہناں دا بندا سردا حصہ نہیں ملدا تے
مسلماناں تے ہندوواں وچ اصل کھچ دھرو ایسے گل توں ہو رہی اے۔
برصغیر اندر جتھے جتھے ہندو بوہتے سن۔ اوتھے اوتھے اوہ
مسلماناں اُتے بلڈوزر پھیردے رہے۔ مسلمان گھٹ ہوندے۔ ایس
کرکے یا اکا ای چپ رہندے یا بوہتا رولا پاندے۔ مخلوط انتخاب
یعنی سانجھیاں چوناں دے خلاف سبھ توں ودھ رولا گنگا جمنا وادی
دے مسلماناں پایا یا پھیر بمبئی والے پاسے۔ اوہناں سانجھیاں چوناں
دے خلاف کم کرنا شروع کر دتا۔ جتھے مسلمان تے ہندو برابر
برابر سن یا مسلمان کجھ زیادہ تے ہندو کجھ گھٹ سن۔ اوتھے ایہہ
باہر رولا گھٹ پیا پر اندروں کھڑبا کھڑبی ودھدی گئی۔ جتھے
مسلمان بوہتی گنتی وچ سن جیویں سرحد تے سندھ ایتھے مسلماناں
کوں تھوڑا بہت کھس وی جاندا تاں اوہناں نوں ہرکھ نہ ہوندا،
اوہ سبے ای ایڈی گنتی وچ سن۔ انج اوہناں دا کوئی وڈا
نقصان نہیں ہوندا سی۔

پنجاب دے حال دا تھوہ ۱۹۱۲ء اندر چونیاں میونسپل
کمیٹی دیاں چوناں توں لگ سکدا ہے۔ چونیاں وچ مسلمان
ووٹاں ادھیاں توں ودھ سن۔ اٹھ ممبراں دی چون ہوئی سی۔

مقابلہ ہویا تے اک مسلمان تے باقی ست غیر مسلمان چُنے گئے کمیٹی دے کل بارہ ممبر سن ۔ اَٹھ چُنے تے ترے اپنے سرکاری عہدے باروں تے اِک، سرکار ولوں نامزد ۔ سرکاری عہدے سن ایس ڈی او، تحصیلدار تے ڈاکٹر، ایہہ ترنوں غیر مسلم سن ۔ انج مسلماناں دی بھاری آبادی والے شہر چونیاں دی کمیٹی اندر باراں ممبر غیر مسلم سنے اِک ممبر مسلمان سی ۔

مسلماناں زور شور نال نویکلیاں چوناں (جداگانہ انتخاب) دے طریقے دی منگ، شروع کیتی ۔ کانگرس ایہدے اُلٹ، سانجھے یا مخلوط طریقے اُتے زور دیندی رہی ۔ کانگرس تے مسلم لیگ اندر بھنڈی وی ایتھوں ای پئی ۔ دُوجے پاسے کانگرس انگریز توں آزاد ہوون دا نعرہ وی لاون لگ پئی ۔ ایس پاروں انگریز نال نفرت کرن والے مسلمان کانگرس وِچ سن ۔ مشہور لوکاں وِچوں مولانا محمد علی جوہر، مولانا شوکت، مولانا حسرت موہانی، پنجاب دے مولوی غلام محی الدین قصوری، محمد علی جناح ایہہ سارے کانگرس وِچ سن ۔ دوہاں دھراں نوں اِک مِک کرن دیاں بڑیاں کوششاں ہوئیاں پر ایہہ دِنو دِن اِک دُوجے توں دُور ہون لگ پئیاں ۔ قائداعظم ایہہ فرق گھٹ کرن لئی کانگرس دے نال نال مسلم لیگ دے وی ممبر بن گئے ۔ اوہ اِک ویلے وِچ دوہاں پارٹیاں دے آگو سن ۔ اوہ ایہناں دِناں وِچ بمبئی توں مرکزی اسمبلی دے ممبر سن ۔ اوہناں دوواں جماعتاں دا لکھنؤ اندر اِک جلسہ کرایا ۔ دوواں وِچ وِچار وٹاندرا ہویا ۔ اک سمجھوتہ ہویا ۔ کانگرس نے مسلماناں

لئی وکھ چوناں دی گل من لئی ۔ ایہہ قائدِ اعظم دی وڈی جت سی ۔ مسلماناں لئی وکھ چوناں تے سیٹاں والی گل تاں انگریزاں دی اسمبلی ۱۹۰۸ء وچ لئی چوڑی بحث مگروں منی کھڑی سی ۔ ۱۹۱۰ء وچ اِک مسلم سیٹ اُتے بمبئی توں قائدِ اعظم محمد علی جناح بلا مقابلہ چُنے وی گئے سن پر کانگرس ایس اصول نوں نہیں سی مندی ۔ اوہ برِصغیر دے ساریاں ہندیاں دی نمائندہ اکھواندی سی تے اوہنوں ایہہ ڈر سی پئی اگوں جا کے ایہہ نویکلا یا دکھرا الیکشن طریقہ اوہدے سبھ دے ای نمائندہ ہوݨ دے دعوے نوں ای توڑ سٹے گا ۔ اوس زمانے دے لاہور دے اک مشہور اخبار نے ایسے گل اُتے اپنا اداریہ لکھیا ۔

" نویں پنجاب کونسل وچ صدر توں وکھ نو سرکاری تے پندرہ غیر سرکاری ممبر ہن ۔ ایہناں پندراں غیر سرکاریاں وچوں پنج ہندو ، پنج مسلمان ، ترے سکھ تے دو یورپین نیں ۔ انج غیر سرکاری ممبراں دے ادھ توں وی ودھ حصّہ ہندوواں تے سکھاں دا اے ۔ جد کہ پنجاب اندر اوہناں دی اکٹھی آبادی ترتالی (۴۳) فی صد توں ودھ نہیں ۔ پر مسلماناں دی آبادی اللہ دے فضل نال ادھی توں وی ودھ یعنی پچونجا (۵۵) فی صد ہے ۔ پھیر ایہہ کیہ انصاف ہے پئی اسلام والیاں نوں صوبے دی کونسل اندر غیر سرکاری ممبراں دا تیجا حصّہ ملیا ہے یعنی پندراں وچوں صرف پنج ممبراں دا حصّہ ۔ "

مسلماناں تے غیر مسلماناں اندر ایہہ سیاسی رنجش ودھݨ لگ

پئی ۔ مسلمان ۱۸۸۲ء توں لے کے اج تک دی اکثریت دی حکومت دے تجربے تے نتیجے توں وی ڈرے ہوئے سن ۔ اُتوں ساری دُنیا وچ مسلماناں نال دھرو ہو رہیا سی ۔ اِک پاسے مسلمان آپس وِچ لڑ رہے سن (ترک تے عرب) دُوجے پاسے یورپ دیاں سامراجی مُلکاں برطانیہ ، فرانس ، ہالینڈ ، پرتگال تے زارِ روس مسلمان مُلکاں نوں تھلّے لائی بیٹھے سن ۔ ترکی وِچ مسلماناں دی خلافت ڈُٹے ہو رہی سی ۔ اوس زمانے جمال الدین افغانی ہوراں اک واری پھیر دُنیا دے مسلماناں نوں کھوبھے وِچوں کڈھن دا کم چھوہیا ، برِصغیر دا دورہ کر بیٹھے سن ۔ ایتھے دیاں مسلماناں ایہناں توں چوکھا اثر لیا ۔

مسلماناں نوں اندروں ہندو دا ڈر سی ، اوہ بوہتی گنتی وچ جو سن ، تے آون والے زمانے وِچ بوہتی گنتی والیاں دی ای سرکار ہونی سی تے حکم چلنا سی ۔ ہندوواں دا اِک وڈا سارا طبقہ اوہناں دِناں وِچ لکھن پڑھن تے بولن لا رہیں ایہہ جتا رہیا سی کہ مسلمان اپنی ہزار سال دی حاکمی اندر ہندوواں تے دُوجے غیر مسلماناں اُتے ڈھیر ظلم کیتے ہن ۔ ایہدے بارے بنگالی ہندو بڑے تیز سن ۔ تاریخ وِچوں وی اوہناں ای گلاں کڈھیاں تے قصّے کہانیاں را ہیں وی اوہ اگے سن ۔ ہندوستان دا اج دا قومی ترانہ بندے ماترم وی اِک بنگالی ہندو ناول نگار نے اپنے اوس ہیرو دے مونہہ وچ پایا سی جو اِک مسلمان حاکم دے خلاف یُدھ کر رہیا سی ۔

برِصغیر پاک و ہند اندر مسلماناں دی ہزار سالہ حاکمی غلطیاں، تھوڑیاں توں پاک نہیں سی نہ اوہناں نوں اسلامی حکومت آکھیا جا سکدا سی کیوں جو عام مسلماناں دا خیال اے کہ خلافتِ راشدہ مگروں دُنیا دے کِسے تختے اُتے کوئی اسلامی حکومت قائم نہیں ہوئی، اں مسلمان حکومتاں بُریاں ہوئیاں۔

پھیر ایہناں مسلمان حاکماں حکمرانی ڈھنگ تے ولاں پاروں ای اپنے سکّے پُتراں، بھراواں نوں وی مروا دِتا جیویں اورنگ زیب عالمگیر اپنے بھرا دارا شکوہ، پُتر تے پیو نال کیتی۔ لازم اے پئی اجیہے حکمراناں دے ہتھوں ہندوواں نوں وی نقصان ہویا ہوناں اے پر ایہنوں "مسلم ہندو" عینک نال نہیں سی ویکھنا چاہیدا، پر ویکھیا اینویں گیا۔

انگریز دی حکمرانی اندر ہندوواں جو رنگ ڈھنگ کڈھے اوہناں توں صاف لگدا سی پئی اوہ پچھلیاں مسلمان سرکاراں دے سیتے یا گھڑے گھڑاتے ظلماں دا انتقام مسلمان لوکائی کولوں لیئ گے۔ ہندو، مسلماناں دیاں حکومتاں نوں صرف حکومت نہیں سن سمجھدے تے نہ اوہناں دیاں کارروائیاں نوں سرکاری کارروائیاں سمجھدے سن۔ ایہدی تھاں اوہ ساری کارروائی نوں مسلماناں دی ہندوواں دے خلاف کارروائی سمجھدے سن۔ جیہڑا حساب ویہویں صدی اندر اوہناں نوں اودوں دیٹا پوے گا جدوں انگریز ٹُر جاوے گا، جدوں برِصغیر یعنی ہندوستان دی حکومت اکثریت یعنی ہندوواں دے ہتھ آ جاوے گی۔

مسلماناں دا ایہہ ڈر اینویں نہیں سی ۔ ہندوواں خاص کر کانگرس
ایس خوف نوں گھٹاون دا کوئی خاص چارہ نہیں لایا ۔ اُلٹا ۱۹۳۷ء
اندر جدوں چوناں مگروں ہندو اکثریت والے صوبیاں اندر کانگرس
دیاں حکومتاں بنیاں تاں ایہناں اپنے عمل پاروں ثابت کر وکھایا
کہ مسلمان کانگرس یا کسے وی ہندو جماعت توں اچھے سلوک دی
امید نہ رکھن ۔

ایس ہندو مسلمان (پنجاب اندر سکھ وی) اِٹ کھڑکے پاروں
مسلماناں ایس اوکڑ نوں نجٹھن لئی سوچ شروع کر دتی ۔ اگست
۱۸۹۰ء وِچ ناول نگار عبدالحلیم شرر ہوراں لکھیا "بّتی عقلمندی ایسے
گل وِچ ہے کہ ہندوستان نوں ہندو تے مسلمان صوبیاں اندر ونڈیا
جاوے تے آبادی دا وٹاندرا کیتا جاوے ۔"

پانی پت والے مولانا الطاف حسین حالی ہوراں پہلاں ای
آکھ دتا سی ۔

الوداع اے کشورِ ہندوستاں، جنت نشاں
رہ چکے تیرے بہت دن ہم بدیسی مہماں

ایہناں حالاں پاروں لاہور دے اسلامیہ کالج دے اک پڑھیار
چودھری رحمت علی ہوراں جو ضلع ہوشیار پور دے رہن والے سن
کالج اندر اِک بزم شبلی بنائی ۔ ایس بزم دی چھتر چھاں وِچ
اوہناں ہندوستان دی ونڈ دی منگ کیتی اوہناں ۱۹۱۹ء اندر
انج لکھیا ۔

" ہندوستان دے شمالی حصے اندر مسلماناں دی گنتی بوہتی ہے ۔

ایہنوں اسیں مسلمان آکھاں گے تے ایتھے اِک مسلمان مُلک بناواں گے لیکن ایہہ کم اودوں ای سِرے چڑھے گا جدوں اسیں اک متحدہ قوم (یعنی ہندو، مسلمان، سکھ، عیسائی، بُدھ سب مِل کے اِک قوم ہین) نوں چھڈ دیواں گے تے اپنا مُلک نپاک ہندوستان ناں جوڑ کر لواں گے۔ ایہہ کم جنّی چھیتی ہووے ساڈے واسطے کیہہ سارے مُلک تے سارے مذہباں والیاں واسطے چنگا ہووے گا۔"

ایہہ اک کالج دے پڑھیار دا وچار سی۔ کالج دی زِکّی جیہی پڑھر اُتے مگروں ۱۹۲۴ء وِچ پشاور دی انجمن اسلامیہ دے صدر سردار گل خاں ۱۹۲۴ء وِچ ای آگرہ دے وکیل نادر علی تے ۱۹۲۴ء وِچ پنجاب دے مولانا عبید اللہ سندھی ہوراں وی ایجہی ونڈ نوں مسئلے دا حل آکھیا۔ ۱۹۲۷ء اندر یو پی دے مولانا حسرت موہانی وی اِنج دی ای مِلدی جُلدی تجویز کڈھی۔ فیر پنجاب دے اک ہندو لیڈر لالہ لاجپت ہوراں برِصغیر دے مسئلے نوں حل کرن واسطے مضمون لکھے تے اوہناں وی لکھیا :۔

" میرے وچار مطابق پنجاب نوں دو ٹوٹیاں وِچ ونڈ دینا چاہیدا اے۔ اک مغربی پنجاب جتھے مسلمان وَدھ گنتی وِچ ہن۔ ایہہ مسلمان حکومت دا صوبہ ہووے۔ اک مشرقی پنجاب جتھے ہندوواں، سکھاں دی گنتی بوہتی ہے تے ایہہ صوبہ غیر مسلمان حکومت نال ہووے۔"

ایہہ تجویزاں، مشے تے وچار وکھ وکھ صورتاں وِچ ساہمنے آوندے رہے پر ایہناں دی اک ساخت تے بھرویں شکل مُسلم لیگ دے الہ آباد دے سالانہ جلسے وِچ علامہ اقبال دی تقریر اندر اُبھری۔

۱۹۳۰ء وِچ علامہ اقبال آکھیا :-

" جے کر اکبر دا دینِ الٰہی یا (بھگت) کبیر دا پنتھ لوکاں اندر گھر پیندا تے ہو سکدا اے اج ہندوستان اندر صرف اِکو قوم ہوندی پر ہندوستان وکھ وکھ قوماں دا دیس ہے جنہاں دی نسل ، زبان، مذہب سبھ وکھ وکھ ہے ۔ اوہناں دی سوچ تے عمل اندر اوہ سانجھا احساس ہو ہی نہیں سکدا جو اِکو نسل دے وکھ وکھ بندیاں اندر [illegible]ے ۔ ایس پاروں ایہہ گل صلاحن جوگی نہیں کہ وکھ وکھ مذہباں تے واڑیاں دا خیال کیتے بناں ہندوستان اندر مغربی جمہوریت لاگو کیتی جاوے ۔ مسلماناں دی منگ ہندوستان دے اندر اک مسلم ہندوستان بنایا جاوے ، بالکل سچّی تے سُچّی ہے ۔ میری اپنی سدھر ہے کہ پنجاب ، سرحد ، سندھ تے بلوچستان نوں رلا کے اِکو مُلک بنا دِتا جاوے ۔ جے کر شمال مغربی ہندوستان دے مسلماناں نوں موقع دِتا جاوے پئی اوہ اپنا مُلک آزادی نال چلاون تے ایہدے اندر ودھن پھُلن تاں اوہ ہندوستان دے ودھیا راکھے وی ثابت ہو سکدے نیں ۔ پنجاب اندر مسلماناں دی آبادی چھونجا (۵۶) فی صد ہے پر ہندوستان دی پوری فوج اندر ساڈا حصہ چونجا (۵۴) فی صد ہے ۔ ہندوواں دے دِلاں اندر ایہہ شک نہیں ہونا چاہیدا کہ اِنج دے آزاد اسلامی ملکاں دے بنن نال اوتھے کوئی مذہبی حکومت بن جاوے گی ۔"

" ہندوستان دے مسلمان کسی وی اجیہی آئینی تبدیلی نوں قبول نہیں کرن گے جس دے ذریعے اوہناں نوں بنگال تے

پنجاب اندر نویکلیاں چوناں راہیں اپنی اکثریت نہ مِل جاوے یا مرکز اندر اوہناں نوں تریجا حصّہ (۳۳ فیصد) سیٹاں نہ مِل جاون ـــ ایسے ویلے تائیں مسلماناں دے اگو دوکھڑیاں وِچ ڈھے پئے نیں۔ پہلا لکھنؤ دا ردّیا ہویا معاہدہ جس دی نینہہ ای ہندی قومیت دے غلط وچار اُتے رکھی گئی۔ دوجے پاسے ہندو آبادی دے پردے وِچ اسلامی اتحاد دی قربانی دیون۔"

" پنجاب کونسل دے سرکاری ممبراں اک سکیم بنائی سی۔ ایس سکیم راہیں پنجاب اسمبلی اندر مسلماناں دیاں کل پنتالی (۴۵) فیصد سیٹاں بندیاں نیں۔ ہندو سکھ ممبراں کولوں صرف دو ودھ۔ پنجاب دے مسلمان اجیہی کوئی سکیم نہیں منن گے جس راہیں اوہناں نوں پوری اسمبلی اندر اکثریت نہیں مِل جاندی۔ جے ہندوستان دی حکومت مسلماناں دی ایس شکایت نوں سچے جاندی اے تے پھیر اوہنوں ایہہ جُرأت کیوں نہیں ہوئی کہ اوہ پنجاب تے بنگال اندر مسلماناں دی اکثریت دی سفارش کر دی۔"

"ہندوستان دے مسلماناں نوں اجیہی کوئی تبدیلی منظور نہیں جس سببوں سندھ نوں وکھ صوبہ نہیں بنایا جاندا یا شمال مغربی سرحدی صوبہ دا درجہ اوہو نہ ہووے جو ہندوستان دے دوجے صوبیاں دا ہے۔"

علامہ اقبال دے ایہناں وچاراں پچھے ۱۸۵۷ء توں لے کے ۱۹۳۰ء تائیں دی کرنی تے گندنی بولدی اے۔ لتھا چڑھا جھلکدا اے۔ علامہ اقبال مسلم لیگ کانگرس دا لکھنؤ پیکٹ، ہندو مسلم

فسادات ، علم دین شہید ، بنگال دی ونڈ ، تحریک خلافت ، جلیانوالہ باغ ، پہلی جنگ ، اندر جبری بھرتی پارٹوں پنجاب وچ ہوون والے واقعے ، غدر پارٹی ، کانگرس دی سیاست ، انگریزاں دی چالاکی ، اسلامی دُنیا اندر بے وسی دی حالت ویکھی بیٹھے سن - اوہناں پنجاب اندر اوہ منظر وی ویکھیا جیہدے اُتّے اج دی یقین نہیں آوندا تے اوہ سین سی جلیانوالہ باغ دی فائرنگ توں پہلاں ہندوواں تے مسلماناں دا رل کے اِک دوجے دے بھانڈیاں وچ روٹی کھاون... پر ایہناں ساریاں گلاں دا جو اہتمام ہویا یا اوہناں ویکھیا اوس توں ای اوہناں ہندوستان دی آزادی دی اک راہ کڈھی تے ایس راہ دا ای ناں اقبالؔ دی موت مگروں "پاکستان" پے گیا -

---

۱۹۱۹ء دا مارشل لاء

پنجاب نوں جلیانوالہ باغ اندر ڈھیر قربانی دے کے ہندو مسلمان اتحاد دی اک دین دے کانگرس نوں احسان مند کیتا ۔ پنجاب دیاں اجیہیاں قربانیاں تے ایتھے دا ہندو مسلم اتحاد کسے نوں بھاوندا نہیں سی، تے مہاتما گاندھی ایسے پنجاب بارے ۱۹۳۶ء اندر انگریز نوں آکھیا کہ اوہ ایس ویلے ہندوستان نوں چھڈ کے نہ جاون نہیں تاں پورے ہندوستان اُتے پنجابی قبضہ کر لین گے (مطلب اے پنجابی سکھ تے مسلمان)۔"

علامہ اقبال :- ہر زائرِ چمن سے یہ کہتی ہے باغِ خاک
غافل نہ رہ جہاں میں گردوں کی چال سے
سینچا گیا ہے خونِ شہیداں سے اس کا تخم
تو آنسوؤں کا بخل نہ کر اس خیال سے

حکیم عبداللطیف عارف :-

جلیانوالہ باغ سی لال ہویا اتھے واہ جد گولیاں آئیاں نیں
ڈاڈھا بھار چلاوندے حق تائیں ویکھ ظالماں ہٹیاں چائیاں نیں
ایہدر ویکھیا رب دیاں بندیاں نیں اوہناں حاکماں سنے اتاں چائیاں نیں

اوہدر گولیاں نبیؐ دے پاک روضے اُتے ظالماں جا برسائیاں نیں
غیرت والیاں بیڑاں شور پا کڑیاں عاشقاں واسطے آئیاں نیں
خوشی عاشقاں نوں، جھورا چتواں نوں جنہاں کچیاں یاریاں لائیاں نیں
بھرے جیل خانے کجھ پورے، ظفر علی نوں لکھ ودھائیاں نیں
جس پنجاب اندر زمیندار بن کے سبھے سنگتاں جھون جگائیاں نیں

رنڈا پنجاب کیتا فرنگیے دی چال نے۔ باگے دا بوہا کوئی نہ

بارھیں برسیں کھٹ گیا تے کھٹ کے لیاندا چھلّا
امرتسر دیاں گلیاں وچ پنجابیاں دا لہو ڈُلھا

مولانا ظفر علی خاں کہیا :-

جب امرتسر میں ہم پہ گولیاں برسیں تو ہم سمجھے
کہ بوندیں ہیں یہ اہلِ ہند کے خون تمنا کی

پہلی جنگ لڑائی اندر انگریزاں کانگرس تے مسلم لیگ نال قول کیتا سی کہ جنگ ختم ہوون تے اوہناں نوں حکومت اندر وددھ حصہ دیواں گے۔ جنگ مک گئی تے ہندوستانیاں نوں وددھ حق دین دی خاطر برطانیہ دی اسمبلی رولٹ ایکٹ دے ناں اُتے اِک قانون منظور کیتا جس موجب کسے وی ہندوستانی نوں بناں کجھ دسیاں پچھیاں پھڑ کے سزا دِتی جا سکدی سی۔ ملزم وکیل نہیں کر سکدا تے نہ کوئی گواہی دے سکدا سی۔ ایہہ بِل فروری ۱۹۱۹ء وِچ اسمبلی اندر

پیش ہویا ۔ ۱۸ر مارچ نوں قائداعظم نے ایس بارے اِک بیان دِتا۔
"کوئی مہذب قوم ایس بِل نوں منظور نہیں کر سکدی۔ جے برطانیہ
دی سرکار نے ایہنوں قانون بنا دِتا تے مُلک دے اِک سِرے توں
دُوجے سِرے تائیں اگ لگ جاوے گی ۔" قائداعظم ہور وکھالی دِتی
تے اسمبلی دی سیٹ توں ای استعفےٰ دے دِتا ۔ ایس مگروں
مہاتما گاندھی ہوراں وی ایہو جیہا بیان دِتا پر انگریزاں قانون منظور
کر لیا ۔ ایس تے ایہدے خلاف اِک لہر ٹورن دا فیصلہ ہویا ۔ ایس
موقعے اُتے لاہور وچ ہندو مُسلم اِک مُٹھ ہوون دے بڑے یادگار
کم وی ہوئے ۔ کانگرس تے مسلم لیگ دا سانجھا جلسہ ہویا ، جلوس
نکلیا ، گولی چلی تے کئی جی مارے گئے ۔ مہاتما گاندھی پنجاب آ رہا
چاہندے سن پر اوہناں نوں گوڑگاؤں توں واپس بھیج دِتا ۔ پنجاب
اندر جلسے ، جلوس ٹُر پئے ۔ امرتسر دے دو آگوان ڈاکٹر سیف الدین
کچلو تے ڈاکٹر ستیہ پال نوں گل بات کرن لئی ڈپٹی کمشنر اپنے ڈیرے
اُتے بُلایا تے مُڑ پھڑ لیا ۔ ایس مگروں ۱۰راپریل نوں امرتسر اندر
بڑا رولا پیا ۔ ۱۲راپریل نوں جنرل ڈائر فوج لے کے امرتسر اپڑ گیا۔
۱۳راپریل نوں وساکھی وی سی تے آگوان دی گرفتاری دے خلاف
جلیانوالہ باغ اندر اِک جلسہ کرن دا ہوکا شہر اندر دِتا گیا سی ۔
جلیانوالہ باغ اندر میلے والے وی آ گئے ۔ اِنج کوئی ویہہ پنجیہہ ہزار
دا جلسہ سی ۔ تقریراں ہو رہیاں سن کہ جنرل ڈائر بناں للکاریاں
جلسے والیاں اُتے اِنھے واہ فائرنگ دا حکم دِتا ۔ سو ڈیڑھ سو
گز دے فاصلے توں سولہ سو راؤنڈ چلے ۔ پَل وِچ چار سو بندہ

مار دیا گیا تے بارہ سو پھٹڑ ہویا۔ اوسے دن بریگیڈیئر ڈائر نوں جنرل بنا دتا گیا۔ اوہنوں نہتے بندیاں اُتے اُتھے واہ گولی چلاون دے کارن جنرل بنایا گیا جنہاں واسطے باغ وچوں نکلن لئی اِک راہ وی نہیں سی چھڈی گئی۔ جنرل ڈائر ایس کارے گروں آکھیا۔ "میں صرف امرتسر نوں نہیں پورے پنجاب نوں سبق سکھانا چاہندا ساں ـــ"

۱۳ اپریل دے امرتسر دے ایس قتلام توں پہلاں پنجاب اندر ۶ اپریل توں ای ہنگامے شروع سن۔ لاہور، قصور، جالندھر، ملتان اندر مظاہرے ہوئے۔ ملتان اندر دوسری وڈی لام جتن دی خوشی وچ میونسپل کمیٹی ولوں اِک فوجی رجمنٹ دی دعوت سی پر شہریاں فوجیاں دی راہ ڈک لئی تے فوجیاں نوں مُڑ چھاونی پرتنا پیا۔

۱۰ اپریل نوں لاہور اندر اِک اکٹھ نے انگریزاں دے علاقے سول لائن اُتے دھاوا بولیا۔ پولیس ڈکن نوں وَدھی، اِٹ کھڑکا ہویا، فائرنگ ہوئی تن چار جی مرے۔ ایہناں وچ کالجاں دے منڈے وی سن ـــ اِک دوجے اکٹھ مال روڈ اُتے تار دفتر اُتے ہلا بولن دی کوشش کیتی پر اِک فوجی دستہ اَپڑ گیا۔ اوہناں سنگیناں تان لئیاں تے لوکاں نوں پچھانہہ دھک دِتا۔ ایہو جلوس لوہاری دروازے اپڑیا۔ پولیس نال جھپا پیا۔ فائرنگ نال اِک بندہ مار دیا گیا۔ کئی زخمی ہوئے۔

اندرون لاہور شہر لوکاں دا قبضہ سی۔ ۱۲ اپریل نوں پولیس نوں اندروں باہر بلانا پیا، فوج گئی۔ پھیر پولیس فائرنگ کیتی

کئی بندے مر گئے - پھیر شہر اندر فوج ای رہی ، قابو پا لیا ، فوج اخیر تائیں اوتھے ای رہی -

اوہنیں دنیں لاہور اندر خلافت عثمانیہ تے امیر افغانستان زندہ باد دے نعرے وی لگے - (برطانیہ تے اتحادی گھ جتے اگروں ترکی نوں ہرائی بیٹھے سن تے ہندوستان دے مسلماناں نوں انگریزاں اُتے بڑا وٹ سی)-

ریلوے ورکشاپ اندر بڑے زور دی ہڑتال ہوئی - لاہور اندر مارشل لاء لگ گیا - ۱۲ر اپریل نوں قصور دے ریلوے اسٹیشن اُتے ہلہ بولیا گیا - پڑھیار جلوس دے اگو بنے ہوئے سن - دو انگریز مارے گئے - سٹیشن سڑ گیا - خزانے اُتے حملہ ہویا - پولیس گولی چلائی - کئی بندے مارے گئے - امرتسر تائیں کئی ریلوے سٹیشناں اُتے حملے ہوئے - ترنتارن وچ خزانے اُتے حملہ ہویا - اگلی سویر امرتسر دے لاگے پٹڑی پُٹ دتی تے اِک گڈی پٹڑیوں اُتر گئی -

جنرل ڈائر تے گورنر ڈائر بے گناہواں معصوماں دیاں لاشاں دے ڈھیر لا کے پنجاب نوں سبق سکھانا چاہندے سن پر امرتسر مگروں انگریز دے خلاف نفرت دی لہر ہور اُچی ہو گئی -

۱۴ر اپریل نوں گوجرانوالہ اندر پوری ہڑتال ہوئی - لوکاں ریلوے سٹیشن تے دووئیں پُل ساڑ دتے - ڈپٹی کمشنر فوج منگی - فوج نہ ملی تے گورنر ہوائی جہازاں توں بمباری دا حکم دتا - بمباری ہوئی جہازاں وچوں سٹین گناں نال فائرنگ وی ہوئی - درجناں

بندے مارے گئے ۔

۴، توں ۱۴ اپریل تائیں وزیرآباد ، اکال گڑھ (علی پور) حافظ آباد، رام نگر (رسول نگر)، شیخوپورہ ، چوہڑکانہ ، سانگلہ ہل وِچ حال خراب رہیا ۔ وزیرآباد وِچ اِک تارگھر تے اِک پادری دا گھر ساڑ دِتا ۔ گڈی پٹڑیوں لاہن دا چارہ لایا ۔ اکال گڑھ تے حافظ آباد وِچ تارگھراں تے ٹیلی فون دا پٹ پٹیا ہویا ۔

چوہڑکانہ ، شیخوپورہ ، سانگلہ ہل اندر ریلوے سٹیشن تے تارگھر تباہ کیتے ۔ ریلوے دے عملے تے انگریز مسافراں اُتے حملے ہوئے، لاہوروں اِک اسلحے والی ریل گڈی بھیجی گئی جس چوہڑکانے اندر گولی چلائی ۔

گوجرانوالہ توں سیاپا کرن والے گجرات تے لائل پور ول نکل گئے ۔ ۱۵ اپریل نوں گجرات دے ریلوے سٹیشن اُتے حملہ ہویا ۔ لوکاں اُتے فائرنگ ہوئی ، ملکوال ریلوے سٹیشن کول گڈی پٹڑیوں لاہی گئی ۔ لائل پور وِچ کئی دیہاڑے جلوس نکلے پر سارے ضلعے اندر نقصان بڑا نہیں ہویا صرف تار دیاں تاراں کٹیاں گئیاں ۔

امرتسر ، لاہور ، گوجرانوالہ وِچ مارشل لاء لگ گیا ۔ مگر گجرات تے لائل پور ضلعیاں اندر وی مارشل لاء لگ گیا ۔

گورداسپور وِچ لوکاں انگریز تے امریکی مشنریاں، ریلوے سٹیشن، پرانے دفتر تے تھانے اُتے کئی وار حملے ہوئے پر جنرل ڈائر دے بھیجے فوجیاں حال سنبھال رکھیا ۔ ایتھے ایسے لئی مارشل لاء نہیں لگا ۔

ایہناں فساداں یا آزادی دی لہر گروں سینکڑے بندیاں نوں پھاہے لایا گیا، عمر قید، جرمانے، جائیداداں دی ضبطی۔ افسوس ایہہ گل ہوا اے کہ آزادی دی خاطر لڑن مرن والیاں وچوں بہتیاں دا لوکاں نوں ناں پتہ وی نہیں آوندا۔ مارشل لاء اندر انگریزاں شہریاں نوں کوڑے مارے، نک نال لکیراں کڈھوائیاں، ڈھڈ بھار ٹرن دی سزا دتی۔ جھک جھک کے سلام کرن تے اجیہے ہور نموشی والے کم کیتے۔ آزادی منگن والی قوم نوں اپنی نظروں گراون والیاں ایہناں کارروائیاں اُتے وائسرائے دی قائم کیتی کمیٹی دی افسوس کیتا تے آکھیا۔" پنجاب دے مارشل لاء وچ ندر ناجائز ورتیا گیا اے۔"

لیپے سے مسلماناں واسطے ترکی دی خلافتِ عثمانیہ دا مسئلہ بڑا وڈا سی۔ جدوں ترکی ہار گیا، برطانیہ تے اوہدے سانجھیاں ترکی نال ودھیکی شروع کیتی تاں مولانا محمد علی جوہر تے مولانا شوکت علی انگریزاں دے خلاف اک ہور تحریک چلاون دا متا پکایا۔ ایہناں دناں وچ مہاتما گاندھی دی گڈی بڑی چڑھی ہوئی سی۔ اوہناں دناں اندر ہی کانگرس ولوں ٹیکس نہ دیون، سرکاری نوکریاں توں وکھ رہون، سرکاری سکولاں کالجاں دے بائیکاٹ تے بدیسی کپڑے دی تھاں کھدّی دا کپڑا پاون دیاں لہراں ٹریاں ہوئیاں سن۔ اک تحریک خلافت ہور ٹر پئی۔ ایہہ بڑی زبردست لہر سی۔

پہلی لام اندر ترکاں جرمنی دا ساتھ دتا۔ جرمنی دی ہار گروں برطانیہ تے سانجھیاں ترکی دی " خلافتِ عثمانیہ " دے علاقیاں نوں آپس وچ ونڈ لیا۔ فلسطین وچ یہودیاں نوں آباد کرن دا متا

پکایا۔ تحریکِ خلافت دا مقصد سی کہ انگریز اُتے زور پا کے خلافتِ عثمانیہ دے ٹوٹے نہ ہون دِتے جاون۔ کانگرس دی ایس تحریک اندر آوڑی۔ مسلماناں انگریزیاں نال حُقّہ پانی بند کیتا۔ ولائتی مال دا بائیکاٹ کیتا۔ ایسے جوش اندر ہندوستان توں ہجرت کرکے افغانستان دی جانا شروع کر دتا۔ مسلماناں سول نافرمانی کرکے جیلاں بھر دِتیاں۔ ایس تحریک راہیں لوکاں نوں بُلاون تے جگاون دا ڈھیر کم ہویا۔ انگریز توں آزادی منگن دا مطالبہ ہور تگڑا ہویا۔ مگر ایس اندر مسلماناں خاص کر پنجاب، سندھ تے سرحد دے مسلماناں نوں وڈا نقصان ہویا۔

قائدِاعظم محمد علی جناح تحریکِ خلافت وِچ ہجرت کرن والی گل دی مخالفت کیتی۔ اوہناں آکھیا "ہندوواں لئی ایہہ تحریک نقصان دِہ نہیں پر مسلماناں نوں ایس توں ہلاکت، تباہی تے بربادی توں وکھ ہور کجھ نہیں لبھنا —"

تحریک ستمبر ۱۹۲۰ء وِچ شروع ہوئی۔ قائدِاعظم ستمبر وِچ ای کانگرس دے سالانہ جلسے اندر ایس تحریک دی سخت مخالفت کیتی۔

ہندوستان دے کوئی سوا اٹھ سو مذہبی عالماں فتویٰ دے کے ہندوستان نوں دارالحرب (جتھے جنگ ہووے) آکھیا۔ ظالماں تے غاصباں دے خلاف لڑن دا حُکم دِتا۔ اوہناں دے کہن اُتے سندھ، پنجاب، سرحد تے دوجیاں صوبیاں توں لکھاں مسلماناں افغانستان ول ہجرت کیتی پر افغانستان دی سرکار اوہناں نوں جی آیاں نہیں آکھیا۔ اوہ ٹُٹ بھج کے واپس مُڑ آئے۔ کجھ مَرکھپ گئے، کجھ دوجے مُلکاں اندر سیاسی آوارہ گردی کردے رہے۔ واپس

آون والیاں دی اک بدبختی ایہہ سی پئی اوہ جدوں ہجرت لئی چلے اوہناں اپنا سارا مال جائیداد ویچ دِتی دستے سوچ کے بیتے بھاء ایہہ سودا وکیا ہوئنا اے تے ایہہ مال مسلماناں گھٹ تے غیرمسلماں بوہتا خریدیا ہوئنا اے)

تحریکِ خلافت وی بیٹھ گئی تے کانگرس دی تحریک وی خود مہاتما گاندھی ڈیڑھ ورھے مگروں تحریک ختم کرن دا ہوکا دے دِتا پر خلافت تے ہجرت دی تحریک نوں مسلماناں دے دِل اندر اِک شک بہہ گیا کہ مہاتما گاندھی تے دوجے ہندو لیڈر اصل وِچ مسلماناں نوں ہجرت کرواکے مسلماناں نوں ہندوستان وِچوں خاص کر صوبہ پنجاب وِچوں باہر کڈھوانا چاہندے نیں تاں جے ایتھے اوہناں ہندوواں سکھاں دی اکثریت ہو جاوے ۔

جلیانوالہ باغ اوہدے مگروں مارشل لاء دے سمے مسلماناں دِتیاں قربانیاں اوہناں دے کم نہ آئیاں نہ تحریکِ خلافت دوہاں دھِراں (ہندو مسلمان) نوں نیڑے لیاندا تے برِصغیر دے ہندو اکثریت والے صوبیاں وِچ فساد ہوندے رہے ۔

۱۹۱۹ دے مارشل لاء وِچ اوہناں ضلعیاں اندر انگریز دے خلاف لہر بوہتی اُچھلی جتھے مسلماناں دی اکثریت سی ۔ جتھے ہندوواں دی اکثریت سی اوتھے امن امان رہیا ۔ ایسے طرح ۱۹۲۰ء دی تحریکِ خلافت تے بدیسی مال دے بائیکاٹ دی تحریک اندر وی صرف مسلماناں وطن چھڈیا ۔ مسلماناں وڈیاں مصیبتاں جھلیاں ہندوواں تے دوجے فرقیاں نوں ایڈے جفر نہیں جالنے پئے ۔

برِصغیر پاکستان ، ہندوستان ، بنگلہ دیش تے اَج پدھری مشکلیاں
نوں وکھ کجھ ہور مشکلاں وی سن ، جیہناں دا سانگا صوبیاں
نال سی ۔مثلاً سندھ اندر مسلماناں دی بھاری اکثریت سی پر
صوبہ وکھ نہیں سی ، ہندو اکثریت والے صوبے بمبئی نال جُڑیا
ہویا سی ۔ سندھ دے مسلمان وکھ صوبہ بناؤنا چاہندے سن پر
ہندو ایہدے خلاف سن ۔مسلم لیگ وی سندھ نوں وکھ کرن دی
حامی سی پر کانگرس ایہدی مخالف سی ۔ پنجاب سندھ نال رلدا
اے ایسے کارن اوہنوں سندھ نال ہمدردی سی ، ایہہ ہمدردی
پنجاب دے مسلماناں تے ہندوواں وچ ہور پاڑ پا رہی سی ۔

پنجاب واسطے صوبہ سرحد دی نیڑے دا ساک سی ۔ صوبہ سرحد
والیاں نوں اِک عمر تائیں صوبے والے حق نہیں سن دے رہے ۔
مسلمان تے مسلم لیگ والے سرحد دے حقاں لئی دوڑ بھج رہے
سن پر ہندو ایس معاملے وچ مخالفت کر رہیا سی ۔ ایہو حال
بلوچستان دا سی ۔ گلدی ایہہ کہ ہندو مسلمان علاقیاں تے مسلماناں
دے حقاں دی کُھل کے مخالفت کر دے ۔ مسلمان جتھے تائیں
ہوندا اِک دُوجے دی حمایت کر دے ۔

اِک ایہو جیہا مسئلہ کشمیر دا سی ۔اودھراں تے جموں کشمیر وِچ
مسلماناں دی آبادی ستر فی صد نوں ودھ سی پر راجہ ہندو ڈوگرہ سی ۔
ریاست نال پنجاب جُڑیا نہیں سی ہویا ۔کشمیریاں آتے پوری
تاریخ وِچ جد کدی اوکڑ پئی پنجاب اوہناں دی مدد کیتی ۔ اوہناں
وطن چھڈیا تے پنجاب دی دھرتی اوہناں نوں ٹھنڈا سردا دے دِتا ۔

پنجاب دے سرحدی ضلعیاں راولپنڈی ، جہلم ، گجرات ، سیالکوٹ ، گوجرانوالہ
لاہور ، گورداسپور ، امرتسر اندر صدیاں توں کشمیری مہاجر پناہ لیندے
رہے تے اوس ویلے وی پنجاب ، واسطے کشمیر اک مسئلہ بن گیا
سی ۔ کشمیریاں دیاں اکثر سنگتاں تے تنظیماں پنجاب اندر ای بندیاں
رہیاں جو کشمیریاں دے حقاں دیاں گلاں کردیاں ، پروگرام بناندیاں ۔
۱۹۳۰ء وچ کشمیر اندر مسلماناں دی آبادی اسی فی صد دسی جاندی اے
پر سرکاری ملازماں اندر مسلماناں لئی ادھا حصہ وی نہیں سی ۔ اوس
سمے محکمہ تعلیم وچ نوکریاں دی ونڈ انج سی :۔

نام عہدہ	غیر مسلم	مسلمان
گزیٹیڈ افسر	۲۳	۴
انسپکٹر	۱۱	۳
پروفیسر	۲۹	۴
ڈیمانسٹریٹر	۷	۱
ہیڈ ماسٹر ہائی سکول	۱۴	۱
" " مڈل سکول	۴۶	۳
اُستاد	۱۴۸۳	۷۱۸

دوجے محکمیاں دا حال ایس توں وی اوتر سی ۔ ہندو ڈوگرہ
حکمراناں دا سلوک اپنی مسلمان رعایا نال کدی وی اچھا نہیں سی ۔
جے کوئی ہندو مسلمان ہو جاندا تے اوہدی جائیداد ضبط کر لیندے ۔
کوئی اخبار ایس طرح دی گل چھاپ نہیں سی سکدا ، لاہور دے

روزنامہ "انقلاب" جدوں مسلماناں نال ودھیکی دیاں گلاں کُھل کے کیتیاں تے ریاست، وِچ اخبار لیاوݨ دی مناہی ہو گئی۔

کشمیر وِچ لاوہ تاں پک، ای رہیا سی، اک پلسے کشمیر دے ڈوگرہ ہندو حکمران تے اوہناں دے ہندو اہلکار تے دُوجے پاسے مسلمان سن۔ ۱۹۳۱ء وِچ کشمیر اندر کجھ لگاتار اجیہیاں گلاں ہوئیاں جنھاں نال مسلمان بھچر گئے۔ قرآن دی بے حُرمتی ہوئی۔ نماز پڑھݨ نہیں دِتی گئی، پوسٹر نہیں لگݨ دِتے۔ ایس توں جلسے جلوس دا سلسلہ چلیا۔ ۱۳؍جولائی نوں سری نگر اندر ہڑتال ہوئی۔ اِک مسلمان عبدالقدیر دے مقدمے دی پیشی جیل اندر ہوئی۔ مسلماناں زبردست مظاہرہ کیتا۔ کشمیری آگو شیخ عبداللہ مرحوم، چودھری غلام عباس مرحوم تے اوہناں دے ترسے سو ساتھی پھڑے گئے۔ بھیڑ اُتے گولی چلی۔ اکیہ[۲۱] مسلمان شہید تے سینکڑے زخمی ہو گئے۔

پنجاب دے مسلماناں دے دِلاں اُتے وی قیامت گزر گئی۔ لاہور اندر اِک جلسہ ہویا ایس اندر ڈاکٹر علامہ اقبال، نواب سر ذوالفقار خاں، شیخ رحیم بخش، سیّد محسن شاہ، خواجہ حسن نظامی تے ہور وڈے لوک شامل ہوئے نیں۔ آل انڈیا کشمیر کمیٹی بنائی گئی۔ کشمیر دے حاکماں توں منگ کیتی کہ مسلماناں دے حق دیو۔

اخیر پنجاب وِچ مجلس احرار (جو مُڈھوں پنجاب دی ای اِک تحریک یا پارٹی رہی) کشمیر واسطے ایجی ٹیشن کرݨ دا فیصلہ کیتا۔ تِن طرفوں (سیالکوٹ، میرپور، مظفرآباد) رضاکاراں دیاں گرفتاریاں شروع ہوئیاں۔ سیالکوٹ توں اکیہ[۲۱] اکیہ[۲۱] جواناں دے جتھے رات ویلے

ٹُردے سویر ویلے جموں شہر وِچ نعرے مار دے ٹُردے تے سارے شہر نوں جگا دیندے ۔ ستاں دِناں اندر دس ہزار پنجابیاں سرحد پار کر کے کشمیر وِچ گرفتاری دِتی ۔ جہلم رستے میرپور جاون لئی اِک دستہ تیار سی ۔ ایتھے ڈوگریاں اِک سپاہی الٰہی بخش نوں سنگین مار کے شہید کر دِتا ۔ مظفرآباد وَلوں سوہاوہ دے پُل اُتے قبضہ کرن واسطے پنجابی جوان اگے ودھے، تریہہ جوان اگے ودھے کئی وِچوں پُل توں تھلے تیز پانی وِچ ڈُب کے شہید ہوئے ۔ اخیر پُل اُتے قبضہ ہو گیا ۔ کشمیر دی تجارتی راہ بند ہو گئی ۔ دو دیہاڑے وِچ ہزاراں لاریاں رُک گئیاں ۔

۴ نومبر ۱۹۳۱ء نوں مولانا ظفر علی خاں نے شہید ہوون والے اِک رضاکار الٰہی بخش بارے شعر لکھے :—

مے کشو مژدہ کہ یثرب کی شراب گلرنگ
ہو کے کشمیر کی بھٹی سے کشید آتی ہے
منتظر حلقۂ توحید تھا جس ساعت کا
خوش ہو لاہور کہ ساعت وہ سعید آتی ہے
قاصدِ احرار کا چنیوٹ گیا خط لے کر
کاغذ سُرخ پہ اس خط کی رسید آتی ہے
کچھ بھی ڈر ملتِ بیضا کو فنا کا نہ رہا
لے کے بیٹھا ہے بقا نقش شہید آتی ہے

تے ۱۰ نومبر نوں اِک ہور شہید میراں بخش بارے نظم دے شعر :—

قبائے دولتِ اسلام جس سے رنگیں تھی
پھر اِک زمانے کے بعد اِس لہو میں جوش آیا
سیالکوٹ میں باندھے ہوئے کفن سر سے
نظر ہر ایک مسلمان سرخ پوش آیا
ہزار سلطنتیں صدقے اس مجاہد کے
عزا کے واسطے جو عاقبت بدوش آیا

کشمیر دیاں جیلاں بھر گئیاں ۔ رضاکاراں نوں کھُلے احاطیاں اندر تاڑیا گیا ۔ صرف پنجاب توں پنتالی ہزار رضاکاراں جموں کشمیر وِچ گرفتاری دِتی ۔ اخیر انگریز نوں وِچ گڈا پیا ۔ اِک کمیشن بنیا ، اوس کجھ متے پکائے تے سفارشاں کیتیاں ، مسلماناں نوں کجھ نہ کجھ حق ملے ۔ پنجابیاں (مسلماناں) دیاں قربانیاں دا رنگ آیا ۔ کشمیر وِچ مسلماناں دِیاں مذہبی تھاواں زیارت مدنی صاحب ، میدان عیدگاہ (سری نگر)، خانقاہ شاہ درہ تے خانقاہ صوفی شاہ (جموں) دا انتظام مسلماناں نوں مِل گیا ۔ نوکریاں وِچ مسلماناں لئی لازمی کوٹہ رکھیا گیا ۔ مالیہ وی گھٹ ہو گیا ۔

پنجاب والیاں کشمیریاں دے مُڈھلے سیاسی تے مذہبی حقاں لئی جو یُدھ کیتا ہندوواں سکھاں اوہدا ساتھ نہیں دِتا سگوں اوہناں ایہدی مخالفت کیتی ۔ اوہناں نوں ایہہ تحریک اِک ظالم تے آمر حکمران دے خلاف نہیں اک ہندو حاکم دے خلاف نظر آئی ۔ پنجاب دے مسلماناں تے غیر مسلماں وِچ وِتھ ہور ودھ گئی ۔ ایجہی اک تحریک کپور تھلے وِچ وی چلی ۔ مسئلہ اوتھے وی

مسلماناں دے حقّاں دا سی پر اوہدا وی رُخ اِنج بن گیا جیویں اکثریت نے نہیں، مسلماناں اصل وِچ اک حاکم دے نہیں، اِک سکھ حاکم دے خلاف مورچہ لایا ہے ۔ ہندوواں سکھاں دیاں ہمدردیاں مسلماں پرجا دی تھاں سکھ راجے نال سن ۔ اِنج پنجاب دے مسلمان تے غیر مسلم اک دوجے توں ہور دُراڈے ہو گئے۔ ریاستی مسلماناں (بلکہ ساریاں ای ہندیاں دے) حقاں دیاں ایہناں تحریکاں اُتے آل انڈیا کانگرس وی چُپ ای رہی تے اندر خانے اوہدیاں ہمدردیاں کشمیر تے کپورتھلہ دے ہندو تے سکھ حاکماں نال ای رہیاں ۔

پاکستان دا نقشہ تے ناں

پنجاب دے مسلماناں نال جو کجھ واپری اوس مگروں اوہ اپنا اک
نواں سیاسی مرکز لبھ رہے سن ۔ علامہ اقبال نے ۱۹۳۰ء وچ پاکستان
دا تصور پیش کر دِتا سی ۔ مسلم لیگ نے تصورِ پاکستان نوں سرکاری طور
اُتے اپنا لین نئی آکھیا ۔ ۱۹۳۳ء وِچ لندن اندر گول میز کانفرنس
ہوئی۔ چودھری رحمت علی اپنا ۱۹۱۵ء والا وچار ، اِک پمفلٹ تے تن
نقشیاں نال چھاپ دِتا ۔ ایہناں تن نقشیاں وِچوں اِک وِچ پنجاب،
سرحد، بلوچستان ، دِلّی تے کشمیر نوں اک مسلمان مُلک دکھایا گیا۔
دوسرے نقشے وِچ بنگال تے آسام وکھایا گیا۔ ایس مُسلم ریاست
دا ناں بنگلستان سی ، تیجی آزاد مسلم ریاست دکھن وچ حیدر آباد
والی سی ، ایس مُلک دا ناں "عثمانستان" رکھیا گیا۔ چودھری رحمت علی
نے نقشے تے پمفلٹ ہندوستان وِچ تھاں تھاں بھیجے ۔ لندن
آون والے مسلمان آگواں نوں دِتے ۔ پمفلٹ اُتے چودھری رحمت علی،
کوہاٹ دے اسلم خٹک ، چارسدہ دے عنایت اللہ خاں تے
پنجاب دے صاحبزادہ شیخ محمد صادق دا ناں چھپیا ہویا سی ۔
مسلمان آگواں ایہناں مُلکاں دے ناںواں (پاکستان ، بنگلستان تے

عثمانستان) دا ذکر کدی نہیں کیتا ، ست ورھے مگروں ۱۹۴۰ء وِچ
جدوں لاہور اندر قرارداد لاہور (پاکستان) منظور ہوئی اوددوں وی
ایہدا ناں پاکستان نہیں رکھیا گیا ۔ اگلے ورھے ۱۹۴۱ء اندر وی
قائدِاعظم طالب علماں نوں " پاکستان " دا ناں ورتن توں ہوڑیا۔
پر ۱۹۴۳ء مگروں مسلمان آگواں تے مسلم لیگ نوں چڑاون واسطے
ہندو لیڈراں تے ہندو اخباراں پاکستان دا ناں لینا شروع کیتا سی۔
۱۹۴۰ء وِچ وی جدوں لاہور قرارداد منظور ہوئی تے مسلم لیگ اوہدے
ناں نال پاکستان دا لفظ نہیں لایا۔ ہندو پریس نے ایہہ مہربانی
شروع دِن توں کیتی ۔

۱۹۳۵ء وِچ انڈیا ایکٹ منظور ہویا تے ایسے توں ۱۹۳۷ء اندر
پورے ہندوستان وِچ چوناں ہوئیاں ، کانگرس مسلم لیگ وِچ ڈاڈھا
فرق پہے رہیا سی پر قائدِاعظم تے کانگرس وِچ کجھ تعاون ہویا۔
چوناں مگروں کانگرس ایہناں صوبیاں اندر سرکار بنا لئی ۔ سندھ ،
بنگال تے پنجاب اندر اوہ حکومت نہ بنا سکی ۔ کانگرس جتن
مگروں قائدِاعظم نال کیتے وعدے توں پھر گئی تے مُڑ اوہدی سرکار
والے صوبیاں اندر ای مسلماناں نال دھرو ودھدا گیا۔

۱۹۳۷ء وِچ جو انتخاب ہوئے اوہناں اندر پنجاب وِچ یونینسٹ
پارٹی اقتدار سانبھیا ۔ اوہدا تے مسلم لیگ دا مقابلہ سی ۔ مسلم لیگ
نے صرف ستاں سیٹاں اُتے بندے کھڑے کیتے ۔ اوہناں وِچوں
دو چوناں جت گئے ۔ ملک برکت علی تے راجہ غضنفر علی خاں۔
راجہ صاحب یونینسٹ پارٹی نال رل گئے ۔ سکلے ملک برکت علی رہ گئے۔

سکندر حیات وزیرِاعظم سن ۔ اودوں صوبیاں دے اعلیٰ وزیراں
دن تھاں وزیرِاعظم وریتا جاندا سی ۔ پنجاب دے ایہناں مسلمان
ممبراں دا صوبے دی پدھر اُتے تعلق یونینسٹ پارٹی نال سی
پر قومی سطح اُتے ایہناں واسطے مسلم لیگ توں وکھ ہور کوئی
جماعت نہیں سی ۔ ایسے پاروں وزیرِاعظم سر سکندر حیات اکتوبر
۱۹۳۷ء اندر لکھنؤ وِچ مسلم لیگ دے سالانہ جلسے وِچ گئے ۔ اپنے
تے پارٹی دے مسلمان ممبراں دے مسلم لیگ ، دے ممبر بنن دا اعلان
کیتا ۔ اوس زمانے وِچ سیاسی پارٹیاں دی ممبری دوہری ہوندی
سی ۔ پنجاب اندر اصل مسلم لیگ ، علامہ اقبال ، ملک برکت علی ،
غلام رسول خاں ، پیر تاج دین ، خلیفہ شجاع الدین ، محمد معظم قریشی
تے ملک زمان مہدی نال سی ۔

۱۹۳۷ء دیاں چوناں مگروں پنجاب وِچ سردار سکندر حیات ، بنگال
اندر مولوی اے کے فضل الحق تے آسام وِچ سر سعداللہ وزیرِاعظم
بنے ۔ ایہناں سبھناں لکھنؤ والے جلسے وِچ ہوکا دتا کہ اوہ مسلم لیگ
وِچ شامل نیں ۔ سرحد ، یوپی ، بمبئی ، مدراس ، اڑیسہ ، بہار ، سی پی
وِچ کانگرس دیاں حکومتاں بنیاں ۔ جیویں پہلاں دسیا اے چوناں
توں پہلاں کانگرس تے مسلم لیگ وِچ صلح جیہی سی پر جدوں
کانگرس جت کے حکومتاں بنائیاں تاں مسلم لیگ دے جتے ممبراں
نوں ایس شرط اُتے وزارتاں دین دی گل ہلائی پئی اوہ مسلم لیگ
چھڈ دیون ۔ کانگرس وِچ آون تے ایہدے پروگرام نوں منن
دا ہوکا دیون ۔ اِنج کانگرس ، مسلم لیگ نوں توڑن دا جتن

کیتا۔ ایسے بارون ۱۹۳۷ء دے جلسے اندر قائدِ اعظم آکھیا :-

" ہندوستانی مسلماناں نوں کانگرس توں وکھ کرن دی اصل ذمہ داری اج دے کانگرسی لیڈراں دی اے ۔ اپنے بچھے اکثریت والے صوبیاں اندر جدوں دی اوہناں حکومت بنائی اے ۔ اوہناں اپنے پروگرام، عمل تے قولاں نال ایہہ ثابت کر دِتا اے کہ اوہناں دا حق تے انصاف نال کوئی سَر بندھ ای نہیں۔ اوہناں مسلم لیگ نال سانجھ بناون توں انکار کر دِتا۔ اوہناں منگ کیتی کہ لیگی اوہناں دے عہدنامے اُتے دستخط کرن ۔

- ہندی نوں ہندوستان دی قومی زبان تے بندے ماترم نوں قومی ترانہ سدیا ۔
- کانگرس دے جھنڈے نوں قومی جھنڈا آکھیا ۔
- تھوڑے جیہے اختیار ملے سن پر وکھا دِتا کہ اوہناں دی نظر وِچ ہندوستان ہندوواں واسطے ہے ۔
- ایس پالیسی دی اخیر ایہہ وے کہ فرقہ ورانہ فساد ہوون گے۔

ایس دی پھٹ جس نال انگریزاں دے ہتھ مضبوط ہوون گے ۔ انگریز حکومت کانگرسی وزارتاں دی حامی ہے ۔

مسلم لیگ دے ایس جلسے وِچ میرپور دے راجہ سید محمد مہدی دی پردھانگی ہیٹھ اِک کمیٹی بنی۔ ایس کمیٹی کانگرسی حکومتاں وِچ مسلماناں اُتے ظلم زیادتی بارے تحقیقاتی رپورٹ لکھی۔ ایس رپورٹ دا ناں " پیرپور رپورٹ " پے گیا ۔ بھانویں ایس رپورٹ وِچ اوہناں صوبیاں دا ذکر سی جتھے کانگرس دی حکومت سی پر پنجاب

دے مسلماناں دیاں اکھاں وی کھل گئیاں ۔ ایس کارن پنجاب اندر
ہندو مسلم ٹکرا ہور ودھ گیا ۔

ایس الیکشن توں ترے ورھے پہلاں لاہور وچ مسجد شہید گنج
والی بپتا بیتی ۔ ایہہ مسجد سکھاں اپنی حکومت ویلے لے لئی سی ۔
ایہدا ناں شہید گنج ایس واسطے سی پئی سکھاں دا خیال سی کہ پنجاب
دا اک مغل گورنر میر منو سکھاں نوں مار مار کے ایس مسجد دے کھوہ
وچ سُٹ دیندا سی ۔ ۱۹۳۵ء وچ مسلماناں ایہدی واپسی منگ کیتی ۔
مولانا ظفر علی خاں تے اوہناں دی جماعت نیلی پوشاں ایس کم وچ اگے
اگے سن ۔ پر انگریز عدالتاں دا سارا زور سکھاں دے حق وچ سی ۔
لاہور اندر زبردست تحریک ٹری ، کاوڑ ہور ودھی ۔ اوس ویلے
سر فضل حسین دی یونینسٹ وزارت اوہو کجھ کردی جو انگریز چاہندے ۔
پنجاب اندر مسلمان آگو (ساریاں پارٹیاں) ایس مسئلے اتے گونگے سن ۔
قائداعظم پنجاب اندر آ کے ایہنوں سلجھاون دا چارہ لایا ۔ اوہناں دا
چارہ سرے نہ چڑھیا پر پنجاب دے مسلماناں اتے قائداعظم دا
نکس چنگا پے گیا ۔ مسجد شہید گنج بارے سکھاں تے مسلماناں
وچ وی کھٹ پٹ ودھ گئی ۔

مسجد شہید گنج بارے استاد کرم امرتسری دے شعر :---

ویکھیا ای مسلم ، کم کفار دا   گھر ڈھا چھڈیا رب جبار دا
توں ایں محمود توں ای ایاز ایں   بندہ نواز ایں بڑا جاں باز ایں
محرم راز ایں خنجر دراز ایں   تینوں کیہ خوف کسے مردار دا
ویکھیا ای مسلم ، کم کفار دا

اک لوک بول :—

مُکسِلے رونڈے نیں جمن والیاں نوں تے سکھّاں نے مسیت مَل لئی
سِکھ مویا مسیت دی کندھ توں، اللہ والیاں دی خیر ہوئے

ایہناں دِناں وِچ ای دوجی وڈی لام شروع ہو گئی - جنگ وِچ ہو گئی انگریزاں دے نال سی ایسے موقعے تے اوس انگریز کولوں ایہہ منوان دا چارہ لایا کہ کانگرس سارے ہندوستانیاں دی واحد تے نمائندہ سیاسی جماعت ہے - مسلم لیگ کوئی شئے نہیں - ایس توں مسلم لیگ تے کانگرس وِچ فرق ہور ودھ گیا - جدوں کانگرسی وزارتاں استعفےٰ دِتا اودوں قائدِ اعظم مسلم لیگ نوں ہدایت دِتی پئی مسلمان ایہناں توں "یومِ نجات" مناون - ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء نوں "یومِ نجات" منایا گیا تے ایس توں اگلے ورھے ایس تاریخ نوں لاہور اندر قرارداد لاہور یا قرارداد پاکستان منظور ہوئی - لاہور دی قرارداد دی منظوری مگروں ہندوستان دے مسلماناں دے ساہمنے اصل منزل کُھل کے آ گئی تے اگلے ست ورھیاں وِچ ایس خواب خیال نوں پاکستان دی شکل وِچ پورا کر دِتا -

۱۹۳۸ء وِچ علامہ اقبال پورے ہو گئے - ایہہ تھوڑ پنجاب نوں آئی پر پنجاب دے مسلماناں دا مسلم لیگ تے قائدِ اعظم نال سلوک ودھدا جاندا سی - پنجاب نے اپنا سارا ای بھار مسلم لیگ دے پلڑے وِچ پا دِتا - انگریز نے بڑی چالاکی نال مسلم لیگ تے قائدِ اعظم دے مشورے بغیر تناں صوبیاں دے وزیرِ اعظماں — اے کے فضل الحق، سر سکندر حیات تے سر سعد اللہ نوں "جنگی کونسل"

دا ممبر مِتھ دتا ۔ ایہناں وزیراں ممبر ہوناں من دی لیا۔ ایہہ قائدِاعظم
تے مسلم لیگ دی بڑی آزمائش سی ۔ اوہناں بمبئی وِچ مسلم لیگ
دا جلسہ بُلایا تے اوہناں "ترناں وزیرِ اعظماں نوں " جنگی کونسل" چھڈن
لئی آکھیا —— پنجاب (جس دی فوج اندر سارے ہندوستان توں
ودھ گنتی سی) نے پہلی واری جناح صاحب دا بھرواں ساتھ دِتا۔
تے سر سکندر حیات کونسل نوں فارغ خطی دے دِتی ۔ بنگال
دے مولوی فضل الحق ہوراں انکار کر دِتا ۔ اوہناں نوں مسلم لیگ
وِچوں کڈھ دتا ۔ ایہدے نال ای مسلم لیگیاں نوں حکم ہویا پئی اوہ
ضلع تے تحصیل وِچ بنائیاں گئیاں جنگی کمیٹیاں نوں چھڈ دیون۔
پنجاب دے بہتے ممبر جنگی کمیٹیاں توں وکھ ہو گئے ۔

ہندوستان دے مسلماناں نوں چار دھڑیاں نال نجٹھنا پیا
رہیا سی ۔ ۱۔ انگریز ۲۔ کانگرس تے دوجیاں ہندو پارٹیاں ۔
۳۔ لیگ توں وکھ مسلماناں دیاں خاص کر مذہبی جماعتاں جتے
سرکار دے حامی ٹوڈے استے پنجاب اندر ۴۔ سِکھ ۔

۴۰-۱۹۳۹ء گردوں پنجاب دے مسلماناں اندر وڈی سیاسی
تبدیلی آئی ۔ مسلمان طالب علم پڑھے لکھے بے روزگار، شاعر، ادیب
اخبار نویس تے دوجے طبقے دے سیاستدان ، وکیل ، استاد ،
چھوٹے سرکاری نوکر ، مسلم لیگ دے آل دوالے جمع ہون لگ
پئے ۔ اوس سمے پنجاب اندر مسلماناں دیاں تن پارٹیاں دی گل
بات سی ۱۔ علامہ مشرقی دی خاکسار تحریک ۲۔ مجلس احرار ۔ تے
۳۔ یونینسٹ ۔ نال ای کانگرس تے جمیعت العلمائے ہند ۱۹۳۹ء گردوں

مسلماں واسطے ایہناں پارٹیاں دی کیہہ گھتن لگ، پئی ستے صرف چھے
سال مگروں ایہناں جماعتاں دے امیدواراں نوں مسلم لیگیاں دے
ساہمنے ضمانتاں بچانیاں وی اوکھیاں ہو گئیاں۔ جس مسلم لیگ ۱۹۳۹ء
وچ سارے پنجاب اندر صرف دو سیٹاں جتیاں سن۔ اوس مسلم لیگ
۱۹۴۵ء اندر مرکزی اسمبلی دیاں ۳۰ فیصد ستے صوبے دی اسمبلی اندر
نوے فی صد سیٹاں جت لئیاں۔

پنجاب دے ایس سیاسی انقلاب دی اصل وجہ کانگرس،
ہندو مہا سبھا، اکالی دل، انگریز دی حامی یونینسٹ پارٹی، مجلسِ احرار،
خاکسار تحریک تے مولویاں دی منفی سیاست ستے پنجاب دے
طالب علماں، اخبار نویساں، زنانیاں تے وچلے طبقے دے سیاسی
کامیاں تے سیانیاں دا بڑا حصّہ سی۔

۱۹۴۴ء اندر سر سکندر حیات دے جانشین خضر حیات ٹوانہ
نے اپنی یونینسٹ پارٹی نوں مسلم لیگ توں آزاد کرن دا جتن
کیتا، قائدِ اعظم لاہور اپڑے۔ اوہناں نوں پتہ لگ گیا سی پئی کوئی
مسلمان کانگرس یا انگریز دی مدد نال وی مسلم لیگ دے ساہمنے
نہیں کھلو سکدا۔ پنجاب اسمبلی دے ضمنی الیکشناں وچ نوجوان
مسلم لیگی سردار شوکت حیات، میاں ممتاز دولتانہ، نواب افتخار حسین
ممدوٹ ہوری مسلم لیگ دے پرانے ایم ایل اے ملک برکت علی
دے ساتھی بن گئے سن تے اوہناں دی خواہش سی کہ یونینسٹ
پارٹی یا تاں مسلم لیگ نال آ جاوے یا ایہنوں مسلم لیگ توں
وکھ کر دتا جاوے۔

وزیرِ اعظم خضر حیات ٹوانہ مسلم لیگ دی ودھدی واہ واہ توں گھبرا رہے سن ۔ سر سکندر حیات دی تھاں اوہناں دے پُتر سردار شوکت حیات نوں وزیر بنا لیا گیا سی ۔ سردار صاحب وزیر بن کے وی مسلم لیگ لئی کم کر رہے سن ۔ براں، وِچ اوہناں دی منشا سی ۔ اوس ویلے گورنر پنجاب تے وزیر اعظم خضر حیات ٹوانہ اوہناں نوں وزارتوں لاہ دِتا ۔ ایس مگروں سردار صاحب دے حق وِچ بڑا رولا پیا اوہ مسلم لیگ دے "سیاسی شہید" بن گئے سن ۔

جیہو جیہی سیاست کانگرس تے مسلم لیگ کر رہیاں سن، اوس وِچ اخبار، جلسے، جلوس تے اسمبلیاں دی گل وڈی سی ۔ بعضے ویلے صرف اک جلوس کسے حکومت نوں اُلٹن لئی بڑا ہوندا سی ۔ بعضے ویلے اسمبلی اندر اک ممبر دی تقریر یا اک ممبر دا اِک پاسیوں دوجے پاسے جاوݨ وخت پا دیندا سی ۔ ایس ویلے سردار شوکت حیات دی وزارت کھسن نال اسمبلی دے اندر تے باہر مسلم لیگ دی ڈاڈھی چڑھ مچ گئی ۔ ایس دا ویروا اوس تقریر توں ہو سکدا اے جو راجہ غضنفر علی خاں، شوکت حیات دی وزارت کھسن اُتے اسمبلی دے اندر کیتی ۔

۱۹۴۴ء وِچ قائدِ اعظم لاہور آئے ۔ خضر توں مسلم لیگ دی مانتا کروانی چاہی ۔ خضر سر ماریا، سردار شوکت نوں وزارتوں لاہیا تے قائدِ اعظم یونینسٹ پارٹی دے سر خضر حیات سمیت سارے ممبراں نوں مسلم لیگ وچوں کڈھ دِتا ۔ اسمبلی اندر وکھ مسلم لیگ، پارٹی بنی ۔ خضر دا سیاسی صفایا کرن مگروں سیالکوٹ وِچ مسلم لیگ

دی کانفرنس ستے جلسے وِچ گئے ستے آکھیا سی "پنجاب دا گورنر ایس قابل ای نہیں کہ ایہنوں گورنر رہن دِتا جاوے۔" ایسے گورنر سردار شوکت نوں لاہیا سی۔

سر خضر حیات نے کئی مہینے مگروں سردار شوکت دی برطرفی بارے اسمبلی اندر بیان دِتا۔ ایس اُتے ۸ مارچ ۱۹۴۵ء نوں راجہ غضنفر علی خان اسمبلی وِچ اجیہی تقریر کیتی جس توں پنجاب دی اسمبلی دے اندر تے باہر سیاست وِچ اِک وکھرا ای ہڑھ آگیا۔

اوہناں آکھیا۔" ایس مدّاں توں آخر رجے سیاں سردار شوکت حیات دی برطرفی دی گل اسمبلی اندر کرو پر وزیر اعظم (سر خضر حیات) نوں ایہدی جرأت نہیں ہوئی۔ اج اوہناں جھیڑیاں والا بیان دے دِتا اے۔ وزیر اعظم ایس گلوں ان سنگرت سن کیوں جے برطرفی دا حکم بڑا جابرانہ اے۔ گورنر کول ایس تے آئینی کارروائی ورتن کہن جوگی گل ای کوئی نہیں سی۔

" سردار شوکت حیات ضمنی انتخاب وِچ مسلم لیگ دے ٹکٹ اُتے کھلوتے تے مسلم لیگی حیثیت وِچ الیکشن جتیا۔ پارٹی وِچوں ہر ممبر نوں پچھ کے اوہناں نوں وزیر بنایا گیا (جدکہ دوجے وزیراں بارے ایہہ کجھ نہیں کیتا گیا) ایس وزارت اندر صرف اوہو اِک وزیر سن جنہاں مسلم لیگ نہیں کم شروع کیتا تے اوہناں لوکاں نوں لیگ نال رلن دی صلاح دِتی۔ جدوں شوکت کرنال اندر مسلم لیگ دے جلسے وِچ تقریر کیتی تے یونینسٹ

ساتھی چپک پئے۔ شملہ اندر وزارتی پارٹی دا جلسہ ہویا۔ سردار صاحب سدے گئے اوہناں نوں گورنر ساہمنے پیش کیتا گیا۔ گورنر دا خیال سی شوکت مسلم لیگ دا لڑ چھڈ دیون گے پر سردار شوکت قوم دی خاطر وزارت چھڈن اُتے تیار ہو گیا۔ شوکت نے خضر نوں آکھیا "میں قائداعظم نال غداری نہیں کرسکدا" شوکت نے خضر دی میز اُتے بہہ کے استعفےٰ لکھیا تے اوہناں دے حوالے کر دتا۔

" ایس ذلیل، رجعت پسند تے ظالم وزارت دا ایہہ کارنامہ اے پر ایماندار بندے محسوس کیتا کہ اجیہے صوبے وچ جیہڑا پاکستان دا دل ہے، ایسی تھاں جو پاکستان دی راجدھانی اے ایتھے مسلماناں دا مٹ جاونا وڈے افسوس والی گل اے۔ گھابر نہیں، تیرے (سر خضر حیات ٹوانہ) کرتوت ڈپٹی کمشنر سرگودھا وی دسے گا، کمشنر دی رپورٹ تگ ساہمنے آوے گی۔ توں سکندر دی جانشینی دا دعویدار ایں۔ تیرا پہلا کارا ایہہ ہے کہ توں اوسے سکندر دے پُتر دے سینے وچ چھرا ماریا اے۔

" وزیراعظم (سر خضر حیات) جاتا شوکت لیڈر بن جاوے گا۔ اوسے ویلے وزارت دا جلسہ سدیا۔ گورنر صاحب تاں لبل وچ دلی آ گئے۔ پنجاں ستاں دناں اندر سردار صاحب نوں برطرف کر دتا۔ کابینہ دا جلسہ مُکن مگروں میں وزیراعظم نوں ملیا۔ میں پُچھیا تساں تینی منٹیں اپنے بیلی دا گل گھٹ دتا۔ تساں فائل پڑھی سی، آکھن لگے "میں نہیں پڑھی۔"

" ایس حکومت دے اشارے اُتے ڈپٹی کمشنر اسمبلی دے
ممبراں نوں ترغیب کراندے نیں کہ اوہ یونینسٹ پارٹی وچ
رل جاون ، ایماندار افسراں نوں ایس لئی پریشان کیتا جاندا
اے جے اوہ مسلم لیگ دے حامی نیں ۔ مسلم لیگ دا جلوس
ویکھن اُتے سرکاری ملازماں نوں سزا دِتی جاندی اے ۔ ذیلداراں
نمبرداراں نوں (DIS MISS) کیتا جاندا اے ۔ کھنڈ دی اِک
اِک بوری دے نال زمینداراں نوں یونینسٹ پارٹی واسطے ویہہ
ویہہ روپے وی لئے جاندے نیں ۔ ایسے ناٹک دا سبھ
توں وڈا اداکار سرپرست گورنر پنجاب گلینسی ہے ۔"
" وزیر اعظم دا فرض سی ، اوہ ایس اسمبلی اندر آن کے
کہندے مَیں شوکت نوں ایس واسطے (DIS MISS) پیا
کراں کیوں جو اوہ مسٹر جناح دا چیلہ ہے پر اوہناں نوں ای
ایہہ جُرأت نہیں ہوئی ۔ ایہہ آل انڈیا مسلم لیگ دے باغی
ہن ۔ ایہناں دا نعرہ ہے ۔" پنجاب پنجابیاں لئی ا دسمبر ۱۹۴۵ء
پر ایہہ خضر حیات ٹوانہ کیہو جیہے پنجابی سن کہ اب دی جامع
نوں اوہناں دا سکا چاچا ملک ممتاز خاں ٹوانہ خوشبختریا ، غیر مسلماناں
مسجد وِچ تقریر کردیاں آکھدا اے ۔" میرا کیلیل کروان دا چارہ
نال رل کے سارے جگ دے مسلماناں نوں نے اُتے میںنوں مان
لا رہیا اے ۔ میری طُرّے والی پگڑی جسر سر توں ڈھے
سی اوہدے (خضر) دے کارے پاروں ٹیبرے
پئی اے ۔"

پنجاب اندر نرے یونینسٹاں دی ای نہیں انگریزاں تے ہندوواں دی کلغی وی قائدِ اعظم ساہمنے ڈھے پئی سی تے ۴۶،۱۹۴۵ء دیاں چوناں توں پہلاں پہلاں پنجاب دے جوان سیاستداناں تے پڑھیاراں اینا کم کر وکھایا کہ پنجاب مفاد پرست گروہ دیاں پیدا کیتیاں رجعت پسند طاقتاں توں آزاد ہو گیا۔

ایہہ لفظ قائدِ اعظم اودوں ورتے جدوں ۱۹۲۹ء وِچ گوجرانوالہ دے جسٹس شیخ دین محمد ہوراں مظہر علی اظہر نوں الیکشن وِچ ہرایا سی۔ قائدِ اعظم جسٹس دین محمد نوں مبارکباد دِتی سی تے شیخ دین محمد ہوراں اسمبلی وِچ پہلی ای تقریر کردیاں آکھیا:-

• ہندو تے مسلمان دو وکھ وکھ قوماں نیں، اوہناں دا دین، فائدہ، کلچر تے زبان وکھ وکھ اے۔ مسلمان، حکومت نوں اجازت نہیں دیون گے کہ اوہناں دا مفاد قربان کر دِتا جاوے —"

ایس تقریر اُتے لاہور دے اک ہندو اخبار" بندے ماترم" دین محمد دے ناں اک نظم چھاپی جس دا اِک بند اے:—

ممبری پا کے ہوئے قوم سے احرار جُدا
بے دھڑک آج وہ دینے لگے اظہار جُدا
مختلف دین ہوا، ہو گئی گفتار جُدا
نسل ہے اُن کی جُدا اور ہیں اطوار جُدا
ہند سے دُور کوئی ملک، وطن ہے اُن کا
گویا پنجاب نہیں۔ اور چمن ہے اُن کا

———— ——

طالبعلم، زنانیاں تے اخبار نویس

پنجاب دیاں چوناں وچ اوہناں طالب علماں دا بڑا ہتھ سی
جنہاں ۱۹۳۷ توں ۱۹۴۷ تائیں پنجاب دے اک سرے توں
دوجے تائیں مسلم لیگ تے پاکستان دا سنیہا لوکاں نوں اپڑایا۔
قائدِ اعظم ایہناں پڑھیاراں اُتے اینے راضی سن پئی اوہناں
دے سدّے اُتے ۱۹۴۰ مگروں اوہ کئی واری پنجاب وچ آئے،
سگوں ایہہ آکھنی جوگا اے کہ مسلم لیگ دے سدّے اُتے گھٹ
تے مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دے سدّے اُتے بہتی وار آئے۔
مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن علامہ اقبال دی حیاتی تے اوہناں دی
مدد تے دعاواں نال ۱۹۳۷ وچ بنی۔ ۳۷ توں ۴۷ تائیں
ایہدے آگو ایہہ سن۔ حمید نظامی ۳۷ — عبدالستار نیازی ۳۹، ۳۸۔
مرزا عبدالحمید ۴۱ - ۴۰ - میاں بشیر احمد ۴۲ - ۴۱ - حمید نظامی ۴۴-۴۳
تے ضیاء الاسلام ۴۷ - ۴۵ -
صرف پنجاب دے پڑھیاراں ای نہیں، علی گڑھ یونیورسٹی
تے دوجے صوبیاں دے مسلمان طالب علماں دی تحریک پاکستان
دا وڈا کم کیتا۔ ان گنت کامیاں دا ناں تاریخ وچ ریکارڈ نہیں

ہو سکیا۔ فیر وی پنجاب اندر جیہڑے طالب علماں دِن رات اِک کرکے پنجاب نوں "وڈے جاگیرداراں" توں آزاد کرایا تے پاکستان بناوݨ وِچ پنجاب دے حِصّے نوں ودھایا، اوہناں وچوں بعضیاں دے ناں (فیڈریشن دے عہدیدار ہوݨ پاروں) اِنج نیں :۔

"میاں محمد شفیع (م۔ش) چودھری محمد صادق، امین ترین، ظہور عالم شہید، تاج محمد، ظہیر الحسن ڈار، آفتاب احمد قریشی، احمد نواز خاں، شیخ رفیق احمد، سیّد امجد الطاف، مخدوم عباسی، خورشید احمد، محمد الیاس قریشی، فقیر محمد خالد (لائل پور) عبدالکریم (ہوشیار پور) خواجہ اقبال احمد (راولپنڈی) ظفر احمد قریشی (گوجرانوالہ) مظفر علی ہاشمی (سیالکوٹ) اصغر سودائی، عبدالرشید ارشد، اکرام الحق، شیخ انوار الحق، ذکی الدین پال، چودھری نصراللہ خاں، شاہد حسین، منظور الحق صدیقی، سیّد قاسم رضوی۔ راجہ افتخار اللہ خاں، شیخ حامد محمود، احمد سعید کرمانی، چودھری قسیم الدین، ریاض الدین پراچہ، محمد شریف (جالندھر) بدیع الزمان (جالندھر) مس فرخندہ اختر تے طالب علم محمد مالک جو ۱۹ مارچ ۱۹۴۶ء نوں خضر حیات دے خلاف پہلے مظاہرے وِچ ایم اے او کالج دے ساہمنے غیر مسلم پڑھیاراں دی اِٹ باری پاروں شہید ہویا۔

ایہہ پڑھیار لاہور وِچ سن پر ایہناں دا علاقہ وِچکارلا پنجاب سی۔ ایہناں ہر پدھر اُتے مسلم لیگ دا کم کیتا۔ امرتسر، گوجرانوالہ، لدھیانہ، جالندھر، سیالکوٹ تے دوجے وڈے شہراں اندر فیڈریشن

دیاں شاخاں بنائیاں، جلسے کیتے۔ طالب علماں دے ایہہ گروپ پہلاں علامہ اقبال تے اوہناں دے مرن پچھوں ملک برکت علی والے گروپ نال رہے۔ جدوں اسمبلی اندر نوجواناں، افتخار حسین ممدوٹ، ممتاز دولتانہ، سردار شوکت حیات تے مڑ میاں افتخارالدین اُبھرے تاں طالب علم ایہناں نال ہو گئے۔

قرارداد لاہور یعنی ۲۳ر مارچ ۱۹۴۰ تائیں ایہناں چنگا چوکھا کم کیتا سی۔ یکم مارچ ۱۹۴۱ء نوں اسلامیہ کالج لاہور اندر مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دا جلسہ ہویا جس اندر قائدِ اعظم تقریر کیتی۔ جولائی ۴۱ء نوں لائل پور وِچ پاکستان کانفرنس ہوئی جس اندر قائدِ اعظم، محترمہ فاطمہ جناح، خواجہ ناظم الدین تے وزیرِ اعظم سر سکندر حیات آئے، صدارت ملک برکت علی کیتی۔ کامیاں وِچوں ظہور عالم شہید ہوری دی اُگھے کامے سن۔

مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دی دوجی سالانہ کانفرنس ۸ر مارچ ۱۹۴۲ء نوں راولپنڈی اندر ہوئی۔ منظور الحق صدیقی، احمد مسعود، سید اصغر علی تے تاج محمد کامے سن۔ مسلم لیگ دے لیڈراں وِچوں سرحد دے وزیرِ اعظم سردار اورنگ زیب، یوپی دے چودھری خلیق الزمان، مولانا جمال میاں فرنگی محلی، حمید نظامی، فاطمہ بیگم، نفیس خلیلی، ثریا جبیں تے یوسف سلیم چشتی تقریراں کیتیاں۔ پڑھیاراں وِچوں شیخ مصباح الدین، راجہ افتخاراللہ، مس فرخندہ اختر، محمد صادق، قاسم رضوی تے پیرزادہ گلزار بولے۔

۱۴ر نومبر ۱۹۴۳ء نوں جالندھر سٹوڈنٹس فیڈریشن دی کانفرنس

دی بسم اللہ قائدِ اعظم کیتی ۔ آون والے سن سردار عبدالرّب نشتر،
ایم اے اصفہانی، قاضی عیسےٰ، سردار اورنگ زیب خاں تے
میاں عبدالعزیز ۔ پڑھیاراں ولوں حمید نظامی، راجہ افتخار اللہ،
قاسم رضوی تے احسان الحق ۔ ایس کانفرنس توں قائدِ اعظم ایڈے
راضی ہوئے کہ اوہناں مسلم لیگ کونسل دیاں باراں ممبریاں مسلم
سٹوڈنٹس فیڈریشن نوں دے دِتیاں ۔ ایہناں اُتے حمید نظامی،
قاسم رضوی، راجہ افتخار، یحییٰ بختیار، شیخ حامد محمود، الیاس مسعود
ضیاء الاسلام، امین ترین ہوری ممبر بنے ۔

۱۹۴۳ء اندر حمید نظامی ہوراں لاہور دے نواں کوٹ وِچ
" جناح اسلامیہ کالج " ناں دے ادارے وِچ " سمر سکول
آف پالیٹکس " دے ناں نال پڑھیاراں دی سیاسی سکھلائی
دا پروگرام شروع کیتا ۔ ایہناں کامیاں نوں لیاقت علی خاں،
سردار عبدالرّب نشتر، قاضی محمد عیسیٰ، مولانا ظفر علیخاں، مولانا
راغب احسن تے ذاکر علی ہوراں لیکچر دِتے ۔ لیکچر لین والیاں
وِچ اوہو پڑھیار سن جنھاں دا ناں پہلاں آیا ہے ۔

پہلی مئی ۱۹۴۴ء نوں سیالکوٹ وِچ سٹوڈنٹس فیڈریشن دی
کانفرنس ہوئی، صدارت قائدِ اعظم کیتی ۔ ایہہ کانفرنس خضر حیات
ٹوانہ نوں مسلم لیگ وِچوں باہر کڈھن مگروں ہوئی ایس لئی
بڑا جوش جذبہ سی ۔ ایس کانفرنس وِچ مسلم لیگ دے مشہور
لیڈراں تقریراں کیتیاں ۔ اسمبلی دے مسلم لیگی ممبراں یونینسٹ
سرکار تے انگریز گورنر نوں چنگا رگڑا لایا ۔ اُتوں جلوس اُتے

پولیس لاٹھی چارج وی کر دِتا۔

قائدِ اعظم پنجابی طالب علماں دے سدّے اُتے چار واری پنجاب آئے سن۔ لاہور ۱۹۴۱ء، لائل پور ۱۹۴۱ء، جالندھر ۱۹۴۲ء تے سیالکوٹ ۱۹۴۴ء وِچ۔

۲۰ جون ۱۹۴۴ء نوں پنجاب دے وزیرِ اعظم خضر حیات ٹوانہ تے گورنر گلینسی ہوری برطرف ہوئے۔ وزیر سردار شوکت دی صدارت وِچ سٹوڈنٹس فیڈریشن دا جلسہ راولپنڈی وِچ ہویا۔ بسم اللہ لیاقت علی خاں کیتی۔ سرحد دے وزیرِ اعظم سردار اورنگ زیب خاں، سردار عبدالرّب نشتر، بلوچستان دے قاضی محمد عیسیٰ، سندھ دے ہاشم گزدر، تے پنجاب دے راجہ غضنفر علی خاں تقریراں کیتیاں۔

۱۰ اکتوبر ۱۹۴۴ء نوں امرتسر وِچ سٹوڈنٹس فیڈریشن دی ڈویژنل کانفرنس ہوئی۔ صدارت آل انڈیا مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دے صدر راجہ محمود آباد کیتی، سردار شوکت حیات ہوراں تقریر کیتی۔ ایس مگروں سٹوڈنٹس فیڈریشن دیاں شاخاں تھاں تھاں کھل گئیاں تے ایہناں ہر تھاں جلسے جلوس دا آہر کیتا۔

پنجاب دیاں پڑھن والیاں کڑیاں وی پچھوں آ رلیاں۔ ۲۵ مارچ ۱۹۴۰ء نوں نواں کوٹ اندر فاطمہ بیگم دے "اسلامیہ کالج فار گرلز" کالج دیاں پڑھیاراں ساہمنے قائدِ اعظم تقریر کیتی۔ کالج دا ناں جناح اسلامیہ کالج رکھیا گیا۔ ۱۹۴۲ء وِچ لاہور دے کمپنی باغ وِچ قائدِ اعظم پھیر زنانیاں ساہمنے تقریر کیتی۔ ایہدا انتظام فرخندہ اختر، عذرا خانم، سلمیٰ عبدالمجید تے سلمیٰ عبدالرّب کیتا۔ ایتھے پنجاب

مسلم گرلز سٹوڈنٹس فیڈریشن بنائی گئی تے میڈیکل کالج دی امینہ عثمانی، عذرا رشید، خورشید حیات، اسلامیہ کالج فار گرلز دی فرخندہ اختر، جمیلہ زاہد، عشرت، نذیرہ مشتاق، راشدہ عزیز، لاہور کالج دیاں جمیلہ عبداللہ، مس ظہور حق نواز، مس ظہور سلامت علی کنیئرڈ کالج دی مہر نگار عزیز، شوکت عبداللہ، کوئین میری دی ثروت بشیر، فتح چند کالج دی فہمیدہ ایس ایم رشید، محمودہ رشید، جناح گرلز کالج دی حمیدہ ملک، امینہ خاتون تے پرائیویٹ طالبات وچوں راحت افزا، مس یوسف علی، تے سعیدہ نواز بڑا کم وکھایا۔ اسلامیہ کالج دیاں لیکچراراں وچوں مسعودہ عنایت تے جمیلہ عبداللہ اوہناں نوں راہے پائی رکھیا۔

اسمبلیاں دے ممبر باہر دی ہوا ویکھ کے رنگ تے دھڑا بدلدے رہندے نیں۔ علامہ اقبال تے ملک برکت علی ورگے ممبر ورلے ورلے ای ہوندے نیں۔ ایہناں پنجاب اندر مسلم لیگ دا بوٹا لایا، ایہدی ٹہل سیوا کیتی، ودھایا پھلایا تے ایہنوں اگے چل کے پنجاب دے اخباراں، طالب علماں تے وچکارلے تے تھلڑے طبقے دے سیانیاں اجیہا چھتر چھاں والا بوٹا بنا دتا کہ اسمبلی دے پرانے ممبر وی ایہدی چھاں تھلے آوندے گئے۔

۱۹۴۵ء اندر مرکزی اسمبلی دا الیکشن ہویا پنجاب وچوں مسلم لیگ دے چھے دے چھے ممبر یا بلامقابلہ یا مخالفاں دیاں ضمانتاں ضبط کرا کے چوناں جت گئے۔ پورے ہندوستان اندر ہر تھاں توں مسلم لیگ مسلمان سیٹاں جت لئیاں انج نتیجہ سو فی صد رہیا۔

پنجاب توں مولانا ظفر علی خاں ، غلام بھیک نیرنگ ، سیّد مہر شاہ ، کرنل عابد حسین ، حافظ عبداللہ تے شیر شاہ چُنّے گئے ، سیّد مہر شاہ ، غلام بھیک نیرنگ تے شیر شاہ بلا مقابلہ چُنے گئے ۔ مولانا ظفر علی خاں تے کرنل عابد مخالفاں دی ضمانت ضبط کرا دتی ۔

۱۹۳۷ء دے الیکشن اندر پنجاب وِچ مسلم لیگ نوں زریاں دو سیٹاں ملیاں ۔ مارچ ۱۹۴۶ء دیاں چوناں وِچ اٹھاسی مسلمان سیٹاں اُتے تہتّر مسلم لیگی جِتے ۔ چھے آزاد الیکشن جِتن مگروں مسلم لیگ نال آ رلے ۔ پر ایتھوں ای پنجاب دا درد ناک قصہ شروع ہوندا اے ۔ ایس انتخاب وِچ پنجاب اسمبلی اندر مسلم لیگ سبھ توں وڈّی پارٹی سی پر انگریز گورنر سبھ توں وڈّی پارٹی نوں حکومت بناون لئی نہیں آکھیا (بنگال تے سندھ وِچ مسلم لیگی وزارتاں بن گئیاں) گورنر نے یونینسٹ پارٹی دے سر خضر حیات ٹوانہ نوں حکومت بناون دا سدّا دِتا ۔ ٹوانہ دی اپنی پارٹی وِچ صرف ست مسلمان ممبر سن ۔ گیاراں غیر مسلم ، کل اٹھاراں ، ایہناں اٹھاراں نال کانگرس تے اکالی دل والے آ رلے ۔ اِنج ایہہ وزارت بن گئی ۔ ایس ناانصافی اُتے پنجاب مسلم لیگ نے احتجاجی جلوس کڈھن دا ہوکا دِتا ۔ لاہور وِچ دی جلوس نکلیا ۔ جدوں کھنڈن پھنڈن تے آیا تے ایم اے او کالج کول غیر مسلم طالب علماں اِٹاں مارنیاں شروع کر دِتیاں ۔ اِٹاں لگن نال اک جلوس والا طالب علم محمد مالک شہید ہو گیا ۔ ایس شہید دا خون سارے ہندوستان نوں لال رنگ نال رنگ گیا ۔

پڑھیاراں دے نال نال پنجاب اندر اخباراں وی پاکستان بناون وچ حصہ پایا۔ ۱۸۵۷ء مگروں بڑے اخبار نکلے۔ اوہناں مسلماناں دے حقاں دی گل کیتی پر ایس صدی دے شروع وچ مولوی محبوب عالم دے "پیسہ اخبار" تے مگروں مولانا ظفر علی خاں دے "زمیندار" اوس مگروں "انقلاب" تے "احسان" تے پھیر "نوائے وقت" پہلے ہفتہ وار تے پھیر (۲۲ مارچ ۱۹۴۴ء توں) روزانہ، اُردو پاسے ول بڑا کم کیتا۔ اخیر انگریزی روزنامہ "پاکستان ٹائمز" (۴ مارچ ۱۹۴۷ء) چنگا بھرواں حصہ پایا۔ "نوائے وقت" دے ایڈیٹر حمید نظامی ہوراں اپنے اخبار بارے لکھیا ا:-

" پنجاب دے مسلماناں مسلم لیگ تے پاکستان نوں صرف دو دھراں راہیں جانیا تے سمجھیا ہے۔ اِک قوت قائدِ اعظم دی سی۔ دوجی "نوائے وقت" دی۔ نوائے وقت آپ اِک تحریک سی۔ انتخابی مہم اندر پنجاب دے سبھ مسلم لیگی لیڈراں دا کم اِک پاسے سی۔ دوجے پاسے نوائے وقت دا کم۔ بلکہ پھیر وی "نوائے وقت" دا ای بھارا سی۔"

سول نافرمانی توں آزادی تائیں

سچ وی ایہو ہے کہ قائدِ اعظم تاں پورے ہندوستان دے مسلماناں دے لیڈر سن ۔ پنجاب اندر پاکستان لئی علامہ اقبال تے مولانا ظفر علی خاں ڈھیر کم کیتا ۔ فیر پنجاب دے اخباراں، طالب علماں تے پڑھیاں گڑھیاں، وِچلے تے نچلے طبقے دے سیانیاں تے کامیاں بڑا کم وکھایا ۔ پنجاب دے اک پاسے صوبہ سرحد سی جس اندر ۱۹۴۶ء وچ وی کانگرس جِتّی سی تے ۱۹۴۷ء اندر وی کانگرس ای سی ۔ انگریز، پاکستان دے ویری مسلمان خاص کر مولوی صاحبان تے کانگرس صوبہ سرحد دے حوالے نال آخری اڑیکا پاونا چاہندے سن پر پنجاب اندر سول نافرمانی دی تحریک (۲۵ جنوری ــ ۲۶ فروری ۱۹۴۷ء) نے صوبہ سرحد اندر وی اک اگ لا دِتی ۔ سرحد والیاں پنجاب توں تحریک دا ول سِکھیا تے اخباراں توں وکھ پنجاب دیاں ادیباں شاعراں انگریزی، اُردو تے پنجابی راہیں آزادی تے پاکستان لئی اپنا حصّہ پایا ۔ اقبال تے ظفر علی خاں مگروں فیض احمد فیض جیہے نامی وی پاکستان ٹائمز دے ایڈیٹر بن کے تحریکِ پاکستان نوں اگانہہ لے

گئے ، ایتھے اسیں پنجابی دے شاعراں دے کجھ شعر دیواں گے ۔

ایہہ نعرہ گھر گھر اے
ہندی مسلماناں دا قائدِ اعظم لیڈر اے
پاکستان لئی ساہ ساڈے
جیلاں انگریز دیاں ڈک سکن نہ راہ ساڈے (صحرائی گورداسپوری)

ہتھ ہندو سبھ تجارتاں ، کھرباں تے قلم چلان
منڈیاں وچ ہندو آڑھتی اتے پانڈی مسلمان
دے ڈھیلی لکھن حویلیاں در سود دے چکر لان
افسر ہندو ، انگریز سکھ ــــ چپڑاسی مسلمان
ڈھیاں پاوے تھل مصیبتاں ، ول واہ واہ مرے کسان
ہووے دیہلا کاہ " مڈھ کے چک لاوے گھر لے جان (فضل کریم مجاہد جہلمی)

قائدِ اعظم کرم کمائے نکے وڈے اک بنائے
پاک چمن دے بھاگ جگائے
رہن سدا بہاراں مسلم لیگ دیاں
کھڑیاں نیں گلزاراں مسلم لیگ دیاں (دائم اقبال دائم)

گاندھی ، نہرو ، پٹیل دی کم نظری مسلماناں تائیں مسلمان کر گئی
میں تاں بڑا مشکور ہاں کانگرس دا جدی تنگ نظری ایہہ سلمان کر گئی (آغا امداد علی خان غالب)

ملے گا سبھ نوں امن آزادی ÷ نہیں کر سکنی کسے اپادھی
حق حقوق ملن بنیادی ÷ خوشیاں ملک بنا دے گا
کوئی دِن پا کے قائدِ اعظم ÷ پاکستان بنا دے گا
(چراغ دین جونیکا)

سرحد والیاں پنجاب توں ودھ کے زور دار تحریک چلا کے ثابت کر دتا پئی بھاویں ۴۶ء دے الیکشن وچ کانگرس جت گئی سی پر مسلم لیگ عام لوکاں وچ بازی لے گئی تے سرحد اکھنڈ ہندوستان دا نہیں صرف پاکستان دا حصہ بن سکدا اے۔

پنجاب اندر سول نافرمانی مسلم لیگ دی ساری تاریخ وچ اک نویکلی تے اچرج گل سی۔ یونینسٹ وزارت پنجاب وچ بن تے گئی سی پر اوہدا ڈھو نہیں سی ڈھک سکدا۔ ڈیرہ غازی خاں وچ ضمنی انتخاب ہویا۔ یونینسٹ، کانگرس تے اکالی حاکم پارٹی سن، پر چون مسلم لیگ جت گئی۔ خضری سرکار تے مسلم لیگ نوں زور نال دباون دا آہر کیتا۔ مسلم لیگ نیشنل گارڈز اتے پابندی لا دتی۔ جلسے جلوس اتے ہٹک لائی، اخباراں اتے سنسر لایا تے جدوں نیشنل گارڈز دے دفتر دی تلاشی دا چارہ لایا گیا تاں میاں افتخارالدین نے جو ۱۹۴۵ء اندر کانگرس دی صوبائی صدارت چھڈ کے مسلم لیگ نال آن رلے سن) دوجے آگواں ممتاز دولتانہ، نواب ممدوٹ، سردار شوکت حیات نوں نال رلا کے دفتر دی تلاشی دیون توں انکار کر دتا۔ اوہناں نوں گرفتار کیتا گیا۔

پھیر نیشنل گارڈز دے سالار سید امیر حسین شاہ، لطیف افغانی بیگم شاہنواز، ملک فیروز خاں نون تے بیگم کمال الدین جھڑے گئے۔ ایس مگروں پورے پنجاب وچ گرفتاریاں دا سلسلہ چل سو چل۔ ہر دیہاڑے دفعہ ۱۴۴ دی النگھن لئی جلوس نکلدے تے گرفتاریاں دتیاں جاندیاں۔ قائداعظم وی ایس سول نافرمانی دی حمایت کر دتی تے

یونینسٹ کانگرس تے اکالی رلویں حکومت بنی سختی کرن تحریک ہور ودھدی جاندی ۔

۹ فروری توں لاہور وچ مسلم لیگ دے جلوس اُتے بیڈن روڈ دے نیڑے اِک ہندو دے گھر توں اِٹاں ماریاں گئیاں۔ اِک مسلمان گبھرو ہور شہید ہویا ۔ پچھلے سال طالب علم محمد مالک اِنج ای شہید ہویا سی ۔ ایس سال ایہہ جوان تحریک دے کم آیا ۔ بعضے ویلے سینکڑے بندیاں دا مرن وی بنا اثر لنگھ جاندا اے، پر جدوں تحریکاں جوان ہوون، اوس سمے اِک گمنام بندے دی موت دی پوری قوم دی واپرن بن جاندی اے ۔ ایس طرح لاہور دا مالک، لدھیانے دا صادق تے لاہور دا ایہہ جوان مر کے پاکستان دی تحریک، نوں ہور تگڑا کر گئے ۔

پنجاب وِچ ایس سول نافرمانی سمے ہر بڑے شہر قصبے تے پنڈ گراں دے بندیاں خاص کر طالب علماں ہزاراں دی گنتی وِچ گرفتاری دِتی ۔ ایہہ تحریک کدھرے غصے وِچ نہیں آئی ۔ بڑا نظم سلک، تے قرینہ رہیا ، ایہدا امن امان نال چلنا اِک ریکارڈ سی ۔ برِصغیر وِچ اجیہیاں تحریکاں کدھرے نہ کدھرے مارکٹ دا موڑ مُڑ جاندیاں رہیاں سن ۔

پنجاب، دیاں زنانیاں کسے نہ کسے روپ وِچ سیاست وِچ تھوڑا بوہتا نیوندرا پاوندیاں سن، پر ۱۹۴۰ء مگروں اوہ ہور دلیر ہوگئیاں ۔ سول نافرمانی سمے مسلمان زنانیاں خاص کر پڑھیار کڑیاں حوکم وکھایا، مسلم لیگ دا جھنڈا جیویں سیکرٹریٹ ، ہائی کورٹ،

ڈسٹرکٹ کورٹ تے سنٹرل جیل اُتے جھلایا ، پولیس دیاں ڈانگاں وی کھادیاں ، اتھرو گیس دی مار سہی، اوہ تحریک پاکستان داماں جوگی سدیاں۔
جدوں پولیس مسلم لیگ نیشنل گارڈ دے صوبہ سالار سید امیر حسین شاہ دے گھروں تلاشی لین گئی ، مسلم لیگ دیاں زنانیاں اکٹھیاں ہو گئیاں۔ اوہناں ست گھنٹے تائیں پولیس نوں ڈکی رکھیا تے آکھیا پہلاں اوہناں نوں ہتھکڑی لادو فیر گھر دی تلاشی دیاں گے۔
مسلم لیگ دے نائب صدر شیخ صادق حسین ہوراں کہیا صرف اک زنانی دی گرفتاری دی اجازت ہووے گی ۔ موقعے اُتے کئی عورتاں گرفتاری دینیاں چاہندیاں سن۔ تاں دی قرعہ اندازی ہوئی ۔ فاطمہ بیگم، سلمیٰ تصدق حسین ، بیگم سعیدہ ، بیگم اسحاق ، بیگم کمال الدین ، بیگم عبدالعزیز تے بیگم حبیب اللہ۔ بیگم کمال الدین دا ناں نکلیا تے گرفتاری ہوئی۔
اگلے دیہاڑے ریگل چوک وچ اتھرو گیس اندر مس ممتاز شاہنواز ، بیگم کریم داد خاں تے پروین قمر قریشی گرفتاری دتی ۔ پھیر چیرنگ کراس اُتے بیگم وقار النساء نون ، سرسکندر حیات دی دھی زاہدہ سلطان ، ڈاکٹر حسن آرا تے دوجیاں زنانیاں پھڑیاں گئیاں ۔ ایہہ کم ۲۵ فروری تائیں جاری رہیا۔
۲۶ فروری نوں یونینسٹ کانگرس تے اکالی دل دی سرکار ہتھیار سُٹ دتے ۔ مسلم لیگ دے ہزاراں لیڈر تے کامے چھڈ دتے گئے ۔ مسلم لیگ دا مطالبہ من لیا گیا ۔ ۲ مارچ نوں مسلم لیگ دی اپیل اُتے یوم فتح منایا تے خضر حکومت استعفیٰ دے دِتا۔
پنجاب اندر چلائی گئی سول نافرمانی دی تحریک اگے سرحد ول

نکل گئی نے ۲۱ ر فروری نوں، اوتھے دی جلسہ جلوس تے جیلاں والی گل
ہل پئی تے ایہہ تحریک، اوودوں تائیں چلدی رہی جد تائیں پاکستان
بارے سکیم دا ہوکا نہیں پھر گیا۔

۱۸۵۷ دی تحریکِ آزادی تے تحریکِ پاکستان دا پنجاب دے
ہندوواں، سکھاں تے انگریزاں پنجاب نوں ایہہ بدلا دِتا کہ ۱۴ر اگست
نوں ایہدے دو ٹوٹے کر دِتے۔ ایہہ سن ضلع گورداسپور، ضلع امرتسر
دیاں دو تحصیلاں، ریاست کپور تھلہ، ضلع جالندھر دیاں دو تحصیلاں
تے ضلع فیروز پور دیاں دو تحصیلاں جتھے مسلمان وڈی گنتی وِچ سن،
کھوہ کے ہندوستان نوں دے دِتیاں گئیاں۔ نال ای آبپاشی دے
دو وڈے بند (ہیڈورکس) مادھو پور تے فیروز پور دی اوہناں
دے ہتھ دے دِتے۔ انگریز جاندیاں جاندیاں مسلماناں دی اکثریت
والے کئی علاقے ہندوستان نوں دے دِتے جدکہ غیر مسلم اکثریت
دا اِک چپہ رقبہ دی پاکستانی پنجاب دے حصے نہیں آیا۔

۱۴ر اگست ۱۹۴۷ مگروں ہجرت دی صورت وِچ پنجاب دے
مسلماناں نوں جو قربانی دینی پئی اوہدا بیان نہیں ہو سکدا تے نہ ای
تاریخ کول کوئی اجیہی مثال ہے۔

ساڈیاں کتاباں

نان کتاب	مُل	نان کتاب	مُل	نان کتاب	مُل
احسن القصص	۴۰/-	سیتیاں اکھاں والے	۱۲/-	سورج مکھی	۲۵/-
ہیر وارث شاہ	۴۰/-	مٹی اُتے لیک	۱۰/-	آزادی مگروں پنجابی ادب	۲۸/-
وگدا پانی	۲۰/-	شہر تے سُفنے	۱۲/-	نکھیڑے	۲۰/-
کالیاں اِٹاں کالے روڑ	۱۵/-	چونویں کہانی	۳۵/-	گوجری ادب	۲۰/-
وحدت الوجود تے پنجابی شاعری	۲۵/-	اک اوپری کُڑی	۱۵/-	پشتو ادب	۱۵/-
بول تے تول	۱۵/-	کُوک	۱۵/-	گلزار سسی	۲۳/-
کن بیکھا	۴۰/-	ککر دے پھل	۲۰/-	ترکھیاں سُولاں	۱۲/-
آکھیا بابا فرید تے	۲۰/-	پہاج	۲۵/-	کال بلیندی	۱۲/-
ہیر دمودر	۳۰/-	چکڑ رنگی مورتی	۱۵/-	پنجاب دے لجپال پتر	۱۵/-
کلیاتِ لالی	۳۰/-	تائی	۱۵/-	جنگنامہ امام حسین	۲۶/-
کہندا سائیں	۱۸/-	ٹُٹ بھج	۲۰/-	دیس پردیس	۱۱/-
ہیر چراغ اعوان	۱۰/-	بار دے گیت	۲۰/-	ٹیکسلا	۱۵/-
پنج تارے	۱۸/-	دُکھ تاں ہرے بھرے	۳۰/-	قائداعظم سوچ تے سیاست	۱۰/-
ملتانی مرثیہ	۳۰/-	جتھے پپلاں دی ٹھنڈی چھاں	۳۵/-	چونویں انشائیے	۲۰/-
کافیاں شاہ حسین	۱۲/-	قصہ دو بھراواں دا	۱۰/-	پنجابی ادب دی کہانی	۶۵/-
اکبر کہانیاں	۲۵/-	بول مٹی دیا باویا	۱۵/-	اعوان کاری	۵۰/-
چرخے دی موت	۱۵/-	جزیرہ	۱۸/-	لہندی شعریت	۳۵/-
قصہ کہانی	۱۲/-	شام رنگی کُڑی	۱۵/-	دیوان خواجہ غلام فرید	۴۰/-
ڈونگھیاں شاماں (پنجابی ایڈیشن)	۱۵/-	بُوہا کوئی نہ	۱۶/-	نظراں کردیاں گلاں	۱۵/-
پچھنے دے اوہلے	۱۵/-	لہو سہاگ	۲۰/-	گُرکارے	۱۵/-